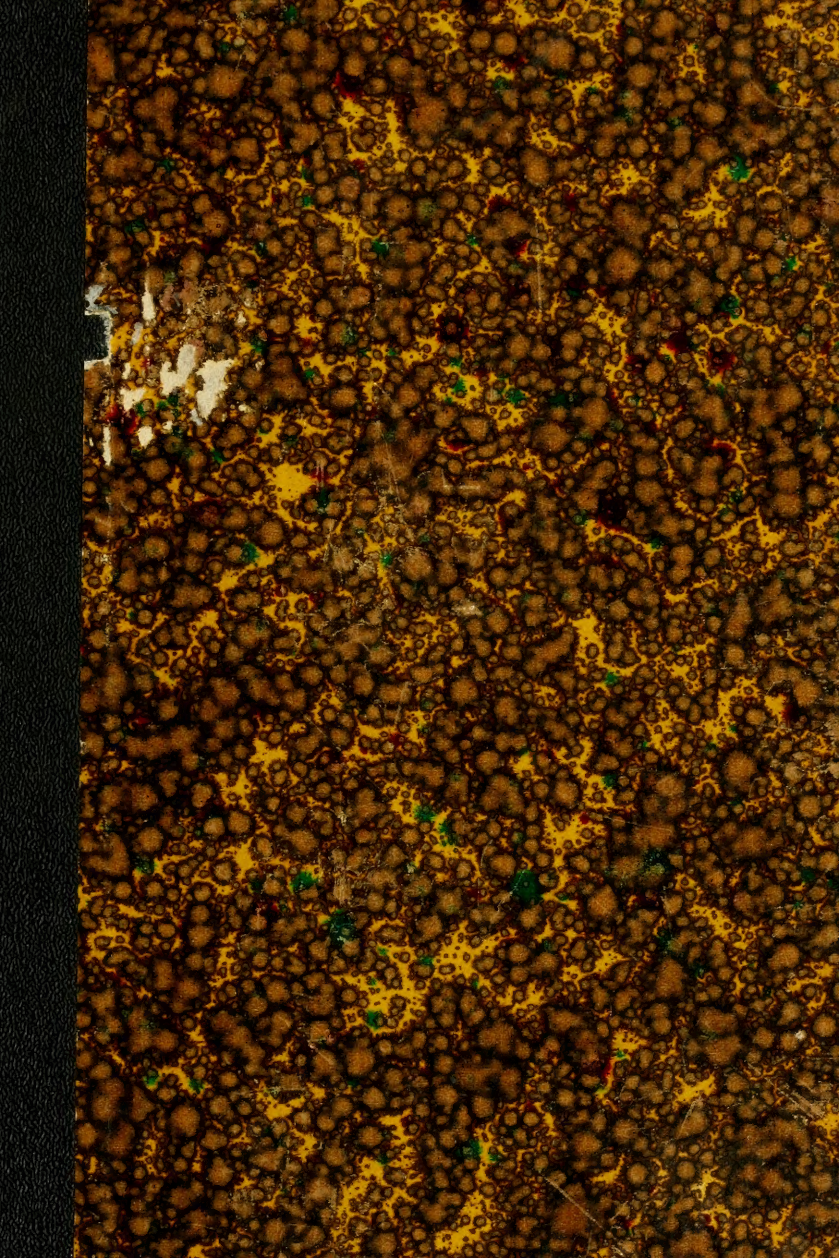

2

10. КЊИГА ДРУШТВА СВЕТОГА САВЕ КЊИГА 10.

Brastvo

БРАСТВО

«БРАТ ЈЕ МИО, КОЈЕ ВЕРЕ БИО»

[t.] IV

У БЕОГРАДУ

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ,

1890.

Цена два динара за оне који нису чланови Друштва Светог Саве.

уредник ове књиге

Живојин П. Симић

тајник друштва Светога Саве.

ПРЕГЛЕД САДРЖИНЕ

СТРАНА

МАЋЕДОНИЈА

И ти си била некада славна —
Друга ти земља не беше равна!
Твоја се слава по свету вила —
И ти си некад поносна била!
Вес'о се поклич по теби вио,
Маћедонијо!

Тобом је Филип Грке савлад'о,
И Александар светом овлад'о;
Ти беше понос негдашњих дана,
Па и колевка Јустинијана.
Вес'о се поклич по теби вио,
Маћедонијо!

Ти си споменик словенске славе;
Ти си још сведок борбе крваве,
У коју Српство из Бојке стиже,
Па дичну тврђу Србицу диже.
Очајни бој се по теби био,
Маћедонијо!

Ти беше тежња Немање славног,
Из оног доба, дичног и давног,
Кад су се Срби, у својој сили,
Још за јединство своје борили;
Кад се стег српски поносно вио,
Маћедонијо!

У теби Душан задоби славу,
И стави себи круну на главу;
У теби беше Душанов престо —
Скопље му беше престоно место.
Ту је и закон Србин добио,
Маћедонијо!

Ти беше алем цара Душана;
Ти беше земља Југа Богдана;
У теби Хреља задоби крила —
Та, ти си некад на гласу била!
Вес'о се поклич по теби вио,
Маћедонијо!

У теби беше Момчило славни,
Ког памти песма из доба давни';
У теби Прељуб витешки влада;
У теби беше сила и пада —
Вес'о се поклич по теби вио,
Маћедонијо!

Велес је некад друкчије сјао,
Кад је Оливер њиме владао,
А Солун беше страх за Турчина,

Са бојне славе болног Дојчина;
Та и Серез је друкчији био,
Маћедонијо!

Бејаше варош дична и мила —
Ту је царица српска седила,
Душана силног љуба, Јелена.....
Дичнија беше чак и Водена —
И њен је понос друкчији био,
Маћедонијо!

Ти некад сјаше к'о сунце јарко —
У теби беше Краљевић Марко;
У теби песма витешка поста;
У теби спомен на прошлост оста,
Кад је се Марко с Турчином био,
Маћедонијо!

Онда, кад беше словенско доба,
Ускрсе твоја слава из гроба;
А када Српство у слави сјаше,
И ти у њему моћна бејаше.
Вес'о се поклич по теби вио,
Маћедонијо!

Ал кад на кобном Косову пољу,
У љутом боју и у покољу,
Негдашњег српског поноса неста —
И твоја слава у часу преста;
И тебе снађе удес немио,
Маћедонијо!

И ти у Турске окове паде:
И тебе Турчин тлачити стаде;
И ти са Српством роб турски поста;
И ти претрпе много и доста.
Таман те облак беше покрио,
Маћедонијо!

И сад си јоште у тешкој сети,
Нема те јоште нико да свети —
Јоште се само душмани ломе,
Да те подвргну јарму новоме,
А свак се прави пријатељ мио,
Маћедонијо!

Али ће скоро ведар час доћи,
И твој ће очај у брзо проћи,
И твом ће сјају ускрс да стигне —
Чим Српство бојну заставу дигне;
Чим дође тренут дичан и мио,
Маћедонијо!

Твоје ће дуге муке престати;
Твоја ће слава, опет, блистати;
Твој ће се углед, опет, подићи —
Ти ћеш све своје жеље постићи.
Прилип ће бити што је и био,
Маћедонијо!

Вл. М. Јовановић.

МОЈИ ЗНАНЦИ

„Тетка Стана“.

I

Кад из негдашњег Карановца а данашњег Краљева пођете друмом, што поред цркве пролази, скрећући одмах више ње на лево, онда ћете после мале равнине имати да идете уз брдо, а кад се на ово успењете, онда немојте пропустити, да још једном погледате низ друм. Поглед ће ваш и нехотице прећи с друма на град, који се поносно наднео над Ибром, ослањајући се другом ногом на Мораву, поносит својим дивотним положајем. Краљево је вештачки украс земљишта, које су тако дивно искривудали Ибар и Морава, а над којим се величанствено уздижу Столови с једне а Црни Врх с другим рудничким огранцима с друге стране. Озбиљни, ови вечни стражари пропуштају између себе ове две реке, као два низа бисера, да се на сâт ода испод Краљева, мало ниже „Камидоре“ састану, те да одатле иду у вечном загрљају све даље и даље, вечном гробу, Црном мору. Састајући се, таласи њихови, који су још од свог постанка знанци, имају једни другом много и много да при-

чају, јер и једни и други носе собом тежак и претежак терет, носе бол и вапај угњетеног и потиштеног српског народа. Пустимо их нек иду, трудимо се да им те боле ублажимо, па погледајмо још мало око себе. Под горостасним планинама и с леве и с десне нам стране, и „преко Мораве“ и „преко Ибра“, виде се храмови божји, свете цркве, а под најлепшим делом Столова, у крилу њиховом, блистају се торњеви „седмовратне“ Жиче, манастира, који је подигао наш први крунисани краљ, син великога Немање, а брат још већег Св. Саве: Стеван Првовенчани. Ако се погледом зауставите на Жичи, онда ћете поред осталих великих и лепо окречених домова око ње, овамо мало ближе „у потоку“, угледати жичку основну школу. То је за мене најсветија школа у Србији и у целом Српству. Кад год сам у њу ушао, мноме је овладало неко осећање, које вам ја не могу описати, које ће вам тешко ико описати, а које је тако свето, достојанствено, па ипак тако љупко и мило. Кад год сам ушао у ту школу, мени се чинило да је у њој сасвим другојачији ваздух но на пољу, но по другим домовима. Ја сам у њој друкчије дисао и друкчије гледао и мислио. Ја сам у њој виђао други свет но што се виђа по другим местима и по другим школама, и први пут у магли, тај ми је свет постајао све јаснији и јаснији, што сам од године на годину доцније улазио у ту школу. Треба ли се томе чудити и неће ли сваки Србин и свако Српче осећати као ја, кад само помисли, да је одат-

ле засинуо први зрак вере и науке нашем народу, да је ту почетак и духовна колевка и цару Душану и Милошу и Марку, и Лазару и Карађорђу, и Обреновићу и Његошу: и Вуку и Доситију и свему што је добро и честито и благотворно. Ви који љубите Српство, и који и дан и ноћ за њега радите, немојте малаксавати у свом послу. Кад ваше наде почну да вас издају, ви погледајте добро око себе осврните се на толике велике и мале школе и цркве по свим крајевима у којима наш народ живи, па онда загледајте у жичку школу. Она је створила Душаново царство; даће Бог, те ће данашње јој друге обновити и овековечити то царство. А ви, који још нисте потпуно напојени духом за рад на народном ослобођењу и уједињењу, дођите првог св Стевана па сабор у Жичу, па пошто се пуни побожности у њој надахнете Христовим духом, а ви онда свратите за часак и у школу. Ако после те посете не будете готови да умрете смрћу Обилића, онда ви нисте Срби, нити сте људи.

С Грдичког брда, на ком сте се зауставили, погледајте још једном на сам град пред собом. Уза саму цркву пада вам у очи велико и красно здање. То је данашња ратарска школа. Ја сам у том здању ишао у четврти разред основне школе. Како смо се тада сви ми ђаци радовали, што смо из старе школе могли прећи у ову, у којој је онда на „горњем боју“ била још и гимназија. Ко хоће да суди о напретку, који се у нас чини у последње време на пољу просвете, тај овде има за то најбољу грађу, и то у

слици са свим јасној. Нека само упореди стару школу више и нову ниже цркве. Мало више нове школе, подиже се на студеничком друму среска кућа, у којој су државне власти с поштом и телеграфом, а са свим на дну Краљева, на самим окомцима према Ибру и „питомом“ пољу видите војничку касарну, дивно здање, које иза досадашњих изостаје само у толико, у колико је старије од њих. На исток од града се пружа простране и као вода равно „Дивље“ поље, намењено у последње време нарочито вежбању наших тобџија. Кад год сам, било у народним песмама било у светској повесници, нашао на какву чувену борбу, ја сам је преносио на „Дивље“ поље, а лепа Драгашевићева песма, која се почиње с:

„Варваринско поље....

Притиснула војска и српска и турска,

Да с' јуначки коље.....“ изгледала би у мојим очима још много дивнијом, била би ми много величанственија, да је Курсулина бедевија имала да се затркује по краљевачком „Дивљем“ пољу. У мојој детињској машти ја сам их доиста овамо и преносио исто тако као и терање Краљевића Марка с Мусом Кесеџијом, Арапима и т. д. Моја се уобразиља дотле заборављала, да ми је по некад било чудновато и необјашњиво, како да сâм не затекнем који пут у пољу борце или бар њихове шаторе!

Али ја вас и сувише задржах на Грдичком брду, а како на њему душе увек свеж поветарац, то ви, ако сте нежне природе, можете још и назепсти

после пењања уз њега или у најмању руку добити кнјавицу. Опростите ми. То су мила места мога детињства. По њима идући, ја сам први пут сазнао за свет; по њима сам сазнао за нашу славу и величину, „докле беше војвода Мирко“, а по њима сам често клео тренутак, у који су се „састала четири табора“, да се препиру: на коме је царство. С читанком и историјом српског народа у недрима ја сам по тим, данас за мене тако драгоценим местима, научио да љубим свет, а нарочито да љубим и обожавам своју отаџбину и цео српски народ. Сви ви сигурно имате таквих места и таквих успомена, и сваки би их од вас боље и умешније славио и заступао од мене. У сваком случају ја бих вас најмирније и са свом могућом предањошћу слушао да ми о њима причате.

Ако продужимо започетим путем, који би нас имао да води преко Бумбаревог брда у Горњи Милановац, стару Брусницу, онда ћемо имати у два маха да сиђемо низ два брежуљка, тек колико низ добре степенице, изгубив из вида и Краљево и Столове и Подибрје, а срећући се с плодном моравском долином, и стојећи управо на истој висини са Сирчанским, Цветачким и Поповићским прекоморавским виноградима и воћњацима. Ако сад ударимо мало у лево, чистином поред друма, који овде чини окуку, узимљући правац к северу, онда ћемо у брзо доћи до наспрам „баба Мартиног“ бунара, и ако сте жедни, онда се овде можемо напити свеже и хладне воде, какву нигде у Поморављу нећете наћи.

Баба Марта је умрла пре неколико година. Њен муж, чича Аксо, који је био дечаком од десет до петнаест година, кад је Карађорђева војска ударала на Сјеницу и Нови Пазар, изашао је да обиђе, и ако могне да поправи један мали пробој, који су направила говеда из Крсмановог забрана у намери, да у његовој ливади пасу боље и слађе траве. Она старица, што непрестано иде из куће у млекар а из овога у зграду, на чијем бисте ви лицу видели исписан бол, а чије би вам црте ипак показале дурашност; у којима бисте, кад бисте јој само ближе пришли, видели и урођену бистрину и неку свечану озбиљност, — то је „тетка Стана“. Њу сви зову тако, и суседи и јабана, и ближњици и даљници. То је моја стара познаница и воли ме, као да сам јој од срца. Ја сам се изменио, а њу су очи издале,— иначе бисте ви мене већ видели у њеном загрљају. Ја јој се не јављам, докле не видим моју нану, а како се оне пазе као рођене сестре, то сам сигуран, да ми она неће дати да се икуд из куће макнем, док не дођем да обиђем тетка Стану, и то разуме се заједно с њом. Ми се за сад можемо мирно уклонити у најближи хлад, и док се ви мало одморите, ја ћу вам проговорити неколико речи о овој жени, па можда ћете се и сами решити да јој пружите руку, и да се с њом упитате за здравље.

II

Тетка Стана не живи одавна у чича Аксиној кући. Она је пређе имала своју кућицу, а ако је

ова била и сиромашна, то је ипак била *своја* сиротињица. Ја велим да је она имала своју кућицу, и ако је ову имао њен једини син Радован, стасит частан и угледан момак, уз то патриота, и ако прост и неук. Ја се још и данас с пуно страхопоштовања опомињем часова, у којима би нама, деци и нани мој најстарији — сад већ покојни — брат Радун казивао, како су „ономад“ при копању код Гочобије сви били занемели, како су се сви били претворили у слушање, кад је Радован на крају врсте почео да говори о нашој старој слави и величини, о томе, како су наши стари ишли раме уз раме с осталим народима и државама, па како су овима често у многоме и предњачили. И ако је са неслоге поглавара и других наших великих грехова наше царство пропало на Косову, завршио је Радован, ипак оно није са свим изумрло. Марко Краљевић само спава под зеленом јелом на Шари планини, и он ће се пробудити, кад суђени часак дође, — а то сигурно неће дуго трајати, јер људи отуда причају да се његов топуз већ помаља из језера.

Радован није био писмен, а био је још млад и зелен, те су се старији људи дивили и чудили његовоме знању и његовој памети. Они, који су знали тетка Стану, додали би само: алал јој вера! она не да̂ иверу да падне далеко од кладе; ако јој је један, он је и вредан. Али их је мало било, који су њу знали. Ја сам вам већ рекао да је она с мојом наном већ одавна као рођена сестра, ја управо и не памтим од када. И они су се као и

ми доселили из сеничке нахије и то у брзо једни за другима, а оне су уз то одиве из истог села, — знају се дакле из детињства, и од кад ми је нана причала, да је тетка Стана из добре куће, да је њен отац био поп, да је био на гласу далеко изван своје парохије, да су му турске власти много пизмиле, и да је једне ноћи погинуо од насилничке турске руке исто као и наш бабо, од тада је тетка Стана у мојим очима светитељка. Њен брат и муж су били исте судбине, а да би спасла свог јединца, она се придружила једном збегу и пребегла је с њим у Србију. Он је тада био још млад и нејак, с тога је сва брига око исхране и кућења била пала на њу. При таквом стању она није могла ни помишљати на то, да даје свог сина „на школе“. Требало је да живот буде његова школа, а она једини учитељ. А како је она сама волела и ценила школу! Ја се не сећам како ме је моја нана први пут у школу испратила, али никад нећу заборавити онај радосни осмех и онај усрдни благослов, с којима ме је тетка Стана испратила, кад ме је први пут видела с букваром у руци на путу у школу. Мени још и сад звуче кроз уши њене материнске речи. „Учите, благо тетки, говорила је она мени и моме брату, па ће један ако Бог да у Сјеницу за учитеља. Благо Вемици, кад може да вас пошље у школу! Али уз нову науку чувајте стари образ!“ Сећајући се с неком особитом радошћу често доцније овога тренутка, ја сам посте-

пено почео да увиђам, колико је здраве философије у овој последњој мисли.

Моја нана је мислила и радила као и остале тадашње матере. Приче о бауцима, вештицама, вукодлацима и „каракоџули“ биле су и наша прва душевна храна. Кад бих по који пут изостао иза брата и осталих ђака из нашег села у граду, па кад бих у сумрак пошао сам кући, ја бих се од првог моста на путу па до ње налазио непрестано у некој телесној и душевној трзавици. Колико бих у таквим тренуцима дао, кад бих од куда могао добити крила само да прелетим преко ћуприја, те да ходом не пробудим „каракоџуле“, који су се испод њих сакупили! Колико ми је свитаца из очију полетело и колико ми зноја и удара срца стао прелаз преко обичног малог моста на сеоском друму! Па како би ми тек било, кад би уз то још залајао и по који пас из успутних дворишта?! Кад бих се у прво време заплакао или почео да зовем, онда бих по најчешће чуо тетка Стану, како ућуткује зељова, па пошто би дознала да сам то ја, и пошто би ме посаветовала, да други пут грабим из града пре мрака кући, онда би матерински додала: „Не бој се, благо тетки: ја ћу пазити одавде, док не промакнеш П. ливаде, а ти слободно хајд’ благо мени друмом, па немој ћутати, но певај!“ Ја бих врло радо послушао савет, али је мој глас у таквим приликама и сувише „трилирао“. По тетка Станиној је народној психологији песма требала да занима мозак, те да га тако спасе од мôрê, баука,

и караконџула, који те на сред пута из небуха узјашу, па ти не даду дисати. Колико једрине и мудрости у овом расуђивању!

Ми смо ђаци ишли сваке недеље и празника у цркву. Било то лети, било зими: био леп или рђав дан; било у цркви другог света са села и из града, или не, — тетка Стана није никад изостајала, а с њом је понајчешће био и Радован. Кад бих празником или недељом по подне ударио поред њихове куће, онда бих обично свратио на часак ма каквим послом, ако не ради чега другог а оно да кажем, да је код нас све здраво и добро, и да их је нана поздравила. У таквим приликама бих ја обично прекинуо причу, која се за тим завршивала кратко овим речима: „. . . И тако једни задоцнили а други рано сишли са бојишта, те тако за дуго срушили велику, сјајну и на далеко виђену српску царевину и изгубили и цара Лазара и Обилића“. Други пут је опет био говор о мајци Југовића. Тетка Стана није могла да појми, да је мати таквих јунака могла бити тако слаба жена. „Ко гине за отаџбину и за свој народ, тај не гине, завршила је она, већ обесмрћава не само себе но и своје“... Другом опет приликом свратио сам био да је замолим, да се пред вече наврати мало до наше куће, јер је нана била нешто слаба. Било је то на сам Илиндан, и ја сам се зачудио, кад у згради затекох Радована и тетка Стану око неког старог па ипак чистог мушког одела. На кошуљи и на џамадану су се примећавале старе капље крви. То је у мени поја-

чало и дубље урезало тетка Станине речи, које чух улазећи и називајући Бога. „Кости се његове преврћу у земљи, говорила је она, и све се дотле неће смирити док се не освете..... За то треба да падне глава Ибрахима Мејовића из Колашина". — О последњем св. Стевану је један учеван поп, који је тада некако дошао овамо из Београда, говорио проповед у Жичи о св. Сави, о његовим великим делима и пожртвовању за српски народ. На ту светињу целог српског народа искалили су се наши вечни душмани Турци тиме, што су његове земне остатке спалили на Врачару више Београда. Ја се не сећам да ми је проповедник у цркви говорио што о нашој освети над Турцима за тако срамно дело, али је Радован на кошењу отаве код нас сутра дан већ говорио својим парњацима, како ми скрнавимо светињу св. Саве помињући га, све дотле, докле недело турско над његовим земним остацима не осветимо!"

III

Субота је била а и данас је у Краљеву пазарни дан. Овај иначе доста мирни градић почињао је да оживљује већ петком око малих заранака, кад су први сутрашњи купци и продавци, Рашчани и Студеничани почињали да стижу. Ко не долази ни да купује ни да продаје, тај суботом дође да се види са својим знанцима и пријатељима из оближњих или удаљенијих села, или да бар за њих распита. Виђенији људи долазе тада већ из навике „у чар-

шију“, и то обично на коњима, а кметови морају доћи већ по својој дужности, носећи, разуме се, увек са собом своју општину, односно општински печат, јер се ту најчешће потврђују уверења најразновр-сније природе, раздају се „позиви“ за сутрашње општинске састанке, пишу се извештаји вишим властима, и шта ти ја још знам. Има и таквих, који долазе тек да су овде, или боље да нису на раду. Ти обично замркну и враћају се тек у глуво доба ноћи својим домовима обично празних кеса а пуне главе.

Ми дошљаци из околних села смо већ ређе долазили у град и то из више разлога. Нама је на новом огњишту требало са свим из почетка ку-ћити, с тога од какве продаје није код нас могло бити ни разговора; да купујемо — нисмо имали за што, а да долазимо из навике у град — нисмо имали кад. Многих знанаца и пријетеља такође нисмо имали, а кад би какви нови бегунци имали да прођу, онда би се о томе у брзо пронео глас и сви би им наши, особито старији потрчали на сусрет, поневши собом колико је год могуће понуда, нарочито у храни и смоку. Док смо се ми, деца у брзо сродила и са свим привикла на нову домовину, дотле су наши старији непрестано чезнули за својом старом постојбином, а добар посматрач би сигурно опазио на многом од ових измучених лица уз чежњу још и кајање, што је стари завичај оставио. Ови нови бегунци су им били мили и драги, што су на себи носили још обележја старог завичаја

они су дочекивани и пропраћани као најближи сродници и најбољи пријатељи, и ако их наши стари дотле никад нису ни видели. Али су уз то ови нови бегунци непрестано подрађивали и потпиривали мржњу и озлојеђеност, које су непрестано тињале у нашим грудима против турског насиља. Чича Аксо је последњи пут чуо од Перковићâ из Штавља, да се у „Сјеничко поље“ сад у велико досељавају Арнаути, и да су они за Србе гори и од самих Турака. Једне суботе је опет стигао био у Краљево један поп из нашег старог завичаја. Он је био неки далеки сродник тетка Стани, и Турци су га ватром из пушака гонили још и преко наше границе, пошто су претходно раздробили и последњи камен, уз које је великих светаца у години служена служба Божја, јер је наша црква већ одавна била спаљена. Он се жалио, да је уз Турке и Арнауте сад тамо дошла и нека „нова вјера“, која је за наш народ а нарочито за његове свештенике сад постала црњом и гором и од Турака и од Арнаута. Иследњи су само њено оруђе против нашег народа и наше вере. Глава тој вери је, вели. у Скадру на Бојани и они га зову „бискупом“.

Једне суботе око Илйна дне по вечерњи сам хитао кући. Уз пут пристигнем тетка Стану и Радована. Они су око подне доскочили до у чаршију. Куповали су неке ствари по „болтама„, па и ако су их „болтаџије“ заклале својом скупоћом, на њиховим је усницама играо неки потајни па ипак пун осмејак. Кад је вечерњача већ била изишла

високо над јарчујачком висоравни и кад смо ми били пошли да лежемо, од чича Аксове куће се чуше два пушчана пуцња. Како је то био суботни дан, ми се на њих нисмо много освртали. Паде ми само у очи, да се нана не наљути много, што брат није већ дома, као што је то иначе било. У моје сестре се засијаше очи, а уснице се засијаше, но тек што изусти „Благо тетка Стани“ њен се поглед срете с нашиним, и она заћута, па се даде у неко беспослено мишљење..... Сутра дан нам је било све јасно. Тетка Стана је синоћ запросила чича Аксову Радојку за свог Радована. Младенци су се одавна испод очију погледали и једно за другим уздисали. Радован је био „побратим“ с мојим братом Милуном, а Радојка је била нераздвојна од моје сестре. Мој брат ће уз то бити и девер Радојци, а ви већ знате како стоје тетка Стана и моја нана. Те недеље је у нас било весеље, као да су они обоје били из наше куће. И доиста, око подне се оба вереника обретоше код нас. После мале шале и разговора Радојка оде с мојом сестром да обиђу кудељу, а Радован и брат се упутише друмом к општинској судници. Јуче је биров викао по селу, да данас тамо дођу сви они, „који су напунили двадесет а нису претурили шесет година“.... Ја сам седео под брестом у авлији и писао пропис за сутра, а у згради су остале и нешто разговарале тетка Стана и нана. Преписујући тако речи механички из читанке „Милоша Поцерца“

ја сам у исто време и нехотично начуо много од њиног разговора.

— Богме сам ти сестро поред све среће јако забринута, говорила је тетка Стана. Ноћас ми је дошао он у сну, али много измењен, сав побелео: да ли од мемле или од старости. Па уз то још и ослабио, а очи му нешто необично упале. Узео, жено, неке старе гусле у руке, па превлачи по њима тако јако, да ми још и сад у ушима гуди. Гледа ме као право у очи, да ме је чисто страх од тога погледа, па ће запевати:

„Закукала Јованова мајка
„Јединац јој оде у хајдуке.
„Преклиње га остарела мајка:
„Немој, сине, у хајдуке поћи
„Немој своју оставити мајку.... Његов

глас је тако дрхтао, а његов поглед ме је тако пресецао, да ме је сву био пробио, да простиш, некакав хладан зној тако да сам дрхтала још за дуго, пошто сам се пробудила. То друго, неће бити на добро. Но нека се све сврши само на моју главу!.... Радојка је добра и честита девојка а уз то и кућевница, што јој пара нема. Радован ми је већ био пробио главу у последње време, но ја бих то већ трпела, али момак поче да слаби и вене.... Ради по цео дан, па у вече ни да окуси. Млади су и здрави, пазе се ка' мало других. Нек раде и куће, па их ни добри Бог неће заборавити.... Велика је милост твоја, господе!

Радован је забринута лица причао брату на путу к судници, како му је у сну била дошла нека страшна орлушина, како је на његове очи извадила срце његове лиле, расцепила га на две половине, па једну бацила у Мораву, а другу однела у недоглед, тамо некуд пут Самаила.... А лила као опет жива, али сва помодрела од бола и једа, па куне и виче. „Све можете учинити са мном црни душмани. Али ће доћи час, кад ће вам се за све то мој Радован осветити!“... Она то говори, а као мене и не види....

У судници је тога дана прочитана капетанова заповест, да се сви сељани, почев од навршене двадесет прве године попишу, и да се тај списак пошље „хитно“ среској власти ради даље употребе. Радовану је до рока недостајало још шест месеци, али кад је чуо, да кнеаз спрема војску против Турчина, онда он није никако хтео изостати иза својих осталих другова. И тако су тога дана записани и он и брат. Кад су се вратили из суднице, причао је брат, како га је одвраћао од пријављивања и како би можда у том био и успео, да се баш у том тренутку није нашао ћато, да чита из новина, како херцеговачки усташи сатиру из дана у дан Турке. „Хоће, ако Бог да!“ узвикнуо је на то Радован „а ни Ибрахимова звезда неће још дуго сјати, ако на Радовану буде главе“.

За идућу недељу позвани су сви они, који су по општинама били записани, у Дивље поље. Тамо су раздате пушке и учињена је подела. Ра-

дован и мој брат дошли у „другу класу,“ и од тада се сваке недеље ишло на учење. Већ после неколико недеља Радован је био десетар.

Кад је Радојка била заручена за Радована, онда је уговорено, да се свадба и венчање сврше по свршеној берби, пошто се летина скупи. Овоме је лако наћи узрока. И чича Аксова је као и тетка Станина кућа сиромашна, а и једно и друго су хтели да проведу што сјајније и што свечаније најсрећнији дан у животу њиховом и њихових јединчади. Али ове године летина није била баш најиздашнија. Уз то је власт била наредила, да се заостали и нови данци што пре и што потпуније покупе. Општински салаши су такође морали бити напуњени, а све сиромашније куће су им дуговале још из прошлих година. К свему томе ваља додати, да је вероватноћа рата била сваким даном све виднија, и једно па „егзециру“, а друго у граду и Радован су и чича Аксо имали прилику, да сваки дан чују по нешто ново, што их је у том очекивању утврђивало. Разлика је међу њима била у томе, што се чича Аксо бојао рата, а Радован му се радовао. Последица је свега овог била, да је свадба одложена до на пролеће.

IV

Год. 1876. нас су распустили пре Петрова дне. Ми у Београдској гимназији нисмо ни полагали никакав испит, као што се то других година чинило. Ја сам по распуштању дошао у село, али у

њему многе не затекох, па међу њима ни Радована ни мога брата. Све је било отишло на „границу.“ У селу су били остали само старци и шипарци и кљасти и убоги, и ако је ових последњих у нашем крају било, хвала богу, врло мало. Чича Аксу је већ тада било седамдесет година. Он је био у целом нашем суседству једина „зрелија мушка глава. С тога смо сви у свима мало важнијим приликама ишли к њему за савет.

Кукуруз је био остао неокопан, а ливаде непокошене. Радника се није могло наћи, па ма дукатом плаћао сваку надницу. С тога смо ми млађи, жене и девојке морали прионути послу, па колико се и како се узмогне. Помишљати у овим данима на мобу био би само знак себичности; да крепа, поједина кућа није могла отаљати редовни посао, — с тога смо ми били прибегли позајмици, и тако се радило из дана у дан, па „с Божјим благословом“ и о омањим празницима.

Кад су се наши последњих дана опраштали са својим укућанима, онда је тетка Стана испратила Радована до на вратницу и рекла му на растанку само ово: „Чувај синко здравље.... *а богме ми се без образа не враћај*!“ Кад смо једног дана имали да огрћемо њихов кукуруз, она ми у очи тога дана рече, да сутра понесем са собом мало артије и „мрчила“, те да јој нешто напишем. Кад смо били на крају врсте око великих заранака, онда она мене задржа да не улазим у другу, и постављајући ужину, она је диктовала

писмо своме „добром сину“. Кад је копабаша излазио из врсте, онда је и писмо било готово и ужина је била постављена. Она га је још тог вечера однела општинском коморџији, који је сутра дан имао да иде к нашима на границу, приложивши уз њега три цванцика, два пара чарапа и једну чисту преобуку.

Поред других савета, које мати сину може послати и поред извештаја о кући и раду у писму су биле још и ове две тачке. „Ти знаш, како ја волим нашу Радојку. Она је мелем мојој изјаданој души. Кад год доспе од посла, ње ето ма и на тренут да ме обиђе“.

Ово пак било је много важније. „Скоковићи су из дана у дан стајали прса у прса с Турцима и никад их се нису побојали. Ти идеш с таквом браћом и с толиком књажевом војском, па не треба да их се бојиш, да баш и ниси Скоковић. Куд остала браћа тамо и ти — само не у срамоту! Мајка не треба ни да ти спомиње шта треба да радиш с Меовићем, ако ти га где год око под ведрим небом угледа....“

Већ крајем Јуна и почетком Јула су почели долазити у Карановац први рањеници с Јавора. У нашој војној болници су били лекари већином Руси. Ја сам такође био болничар и имао сам прилике да од сваког појединца слушам извештаје из последњих битака. Мој покрајински понос је био изнад сваке мере, кад сам чуо једномишљеност свих рањеника у томе, да су се досељеници из сеничког

пољa свуда показивали и најхладнији и најхрабрији. Они су увек били драговољно у стрелцима с водником Радованом Скоковићем на челу. Алал им вера! Они међу њима, који су на бојном пољу и кости оставили, пали су за ослобођење своје потиштене браће и своје постојбине; они су се тако у исто време одужили часно својој новој отаџбини за њено гостопримство и сва остала доброчинства. То је смрт Обилића и Синђелића, а ко њоме умре тај вечно живи.

Од неког времена је тетка Стана сваког јутра већ од ране зоре на болничким вратима. Она нема чиме — нити у осталом сме — да понуди рањенике, али она хоће да ради, да се нађе на руци, а њена је преданост тако усрдна, да она самим простим рањеницима пада у очи, те је сви већ после прве неге и понуде благосиљају. Она се опет с особитом љубављу налази око оних, који су били заједно с њеним „водником“ или га бар познају.

Било је то опет на Илић дан. Таман година дана, од како је Радојка под прстеном. Чича Аксо се био поболео, те није излазио из куће. С тога је тетка Стана довела Радојку у цркву, да се заједнички помоле Богу. Она јој истина није још венчана снаха, али је она милује, као да је сто пута венчана за њеног јединца, јер зна, да је и он воли. А већ ни то неће бити далеко. Одмах по свршетку рата вратиће се њен соко бар као четовођа ако не као командир, с орденима на прсима а стиман и уважен међу браћом. А, неће Бог

угасити Скоковића кућу! Па ће се онда сватовати срећно и весело, ма се целог тог дана гладовало... Таким се сновима уљуљкивала старица, па је њима хтела да развесели и охрабри и своју будућу снаху, причајући јој идући у цркву све што је ново чула о њиховом воднику. Радојка је гутала њене речи као и увек, кад је био разговор о Радовану, али јој је данас нешто и сувише било хладно око срца, те се тој пажњи није придруживао уобичајени осмејак љубави, невиности и блаженства, који би се кад и кад тако умиљато засијао на њеном безазленом, па ипак тако љупком лицу. Њене нежне девојачке груди је и сувише притискивао и стезао ноћашњи сан, и њој је претешко да га сама носи. Па ипак не сме да га повери тетка Стани, јер се боји, да је и сувише не забрине. А она је лепо и са свим јасно видела црну авет, која их је отргла из најслађег загрљаја, па гурнула њега у једну а њу у другу провалију!

Тог дана су још из јутра били нагрнули рањеници, а пред подне их је било већ толико, да их све од једном нисмо могли превити и распоредити. Срећом је био леп дан, те су једни чекали у ходнику а други у авлији. Ја сам превијао неког Пивљарића из Дракчића. Како је и он био другокласац из нашег батаљона, то је са свим било природно, да најпре запитам за свога брата и за Радована.

— Ама је л' за водника из наше чете питаш? отпочеће он, погледав ме мало зачуђено, као да

би ми хтео рећи: Како за њ можеш питати? Зар се овде још не зна за његово јунаштво?.... Богме ти је он осветлао образ и себи и целој нашој чети. Ваљда сте чули, да је он увек предводио стрелце, у које су највише ишли „мајдаци“ (и тако су нас досељенике из Ст. Србије у Морави звали). Они су знаш из тих крајева, па су им највичнији и били. У једној таквој чарци је опазио он некога Турчина, на кога је имао своју пизму. Кад смо се у вече смирили на преноћишту, водник се јавио на рапорт код нашег командира, поручника Саве и молио га за дозволу, да те ноћи пређе у турски логор с још двојицом и да убије неког Ибра Меховића, како ли му се звао. Веле да се командир био много зачудио тој молби, и да је одговорио, да му се не може одобрити, док за то не јави бригадиру. Али је водник наваљивао и најпосле рекао командиру, да га од смрти неће сигурно постићи већа казна, а он већ ризикује свој живот тиме, што иде право у турски логор. Командир је знао водниково јунаштво. Није шала, знао је за њ и бригадир, и наш је батаљон добио већ првих дана борбе похвалу, коју је у ствари заслужио водник Скоковић с осталим стрелцима..... Мало за тим командир је ишао бригадиру, куда је позније дозван и водник, и ми који нисмо били те ноћи на стражи, поспали смо с уверењем, да му се молба неће моћи услишити. Но тек се зорњача помолила, а на целој нашој линији је као у једном минуту засвирала узбуна. После по сата ми смо били са свим готови.

Али у нашој чети не бејаше ни водника, ни твог брата ни неког Шапоњића из Самаила.... Ми се одмах кренусмо у четним колонама, пошто су коњичке предстраже већ пре нас измакле. Ишло се тихо без многог разговора, а грла пушчана су окренута земљи, тако да је месечева светлост падала на кундаке. Било је тако мирно, да си могао чути како лист с листом и клас с класом разговара.... Ми смо се били упутили преко неке стрмнине, коју су Турци при јучерањем наглом одступању са земљом изравнали, тако да јој друге жетве неће требати, кад од једном припуцаше неколико пушака, па се опет ућуташе. Мало после тога обрете се у нашој средини водник Радован са своја два друга сви весела лица, из очију им чини ти се песма говори. У то се већ било почело у велико расвитати, а кад се сунце на истоку помолило, његови су се зраци тако таласали по сеничком пољу, да ти је милина било погледати. Ја онога чуда од природне лепоте никад нисам дотле видео.... Међу тим се наша извидница већ сударила била с турским предстражама, и ми добијемо одмах заповест, да се распемо у бојни ланац. Не треба ни да ти казујем, да се водник и том приликом са својим друговима издвојио у стрељачки ланац. Овом приликом сам се и ја том ланцу придружио.... Ако те у првом реду не згоди пушчано зрно у задњем ће те погодити топовски метак. А некако ти је згодније бити у првим редовима, па ако хоћеш, баш и лакше. Ако се нарочито не окрећеш, ти ћеш пред собом виде-

ти само падање непријатеља. Са свим је већ друкчије, кад се налазиш у задњим редовима... Ми смо се таман примицали неком брду, обраслом само клековином; неко из дружине рече, да је то Фијуљак. Под самим брдом било је још турске пешадије а с његових врхова пуцали су топови, али с приличним одушком, као кад звони у Жичи велико звоно. Шта су њихови меци за нама радили не знам, тек су ђулад прозујивала изнад наших глава. Око наших глава и ушију су зујала нарочито непријатељска пушчана зрна. По неко ти се, чини ти се, вијуга око главе, па пишти, као кад ветар најури у какву пукотину, па не може сав од једном да се пробије.... Ми смо се борили баш јуначки. Водник је био издао заповест, да ни један од нас не гледа око себе већ само преда се, а сам је увек био пред нама бар за двадесет корачаја. Између пушчаних и топовских метака с једне и с друге стране одјекнуло би тек његово: Напред браћо! напред соколи! и ми смо доиста непрестано наступали... Турска пешадија се већ била склонила у шанчеве, али јој ни ту није било станка, јер их је у брзо морала напуштати и то тим пре, што су се и топови били почели повлачити са својих првобитних положаја.... У нашем реду се захорило једно *ура*. Ми смо полетели, да отмемо на бајонет шанац, који је био пред нама, а из кога су још увек одговарала неколико пушчаних грла. Шанац је у скоро био у нашим рукама. Ми смо у њему затекли десетину, и који дотле нису били отишли пророку на истину,

те смо одмах испратили ми. Али, кад смо се у самом шанцу друг с другом погледали очи у очи, из свију наших грла се оте као из једног: а водник? — Он је лежао мртав на неколико корачаја пред шанцем.

. . . . Иза мојих леђа одјекну неки страшан женски врисак, праћен тешким но дубоким уздахом из других женских груди. Кад сам се окренуо, видео сам Радојку са свим несвесну у тетка Станином наручју. Она је била бледа као крпа, а кад сам јој метнуо руку на чело, сав сам задрхтао од хладноће зноја, који ју је био пробио. Тетка Стана је својим великим очима погледала час на њу, час на мене а час опет на рањеника, али то је био лутелачки поглед, чудан поглед, какав вам ниједан сликар не може насликати, поглед, који вам ни један песник не може описати: поглед ојађене мајке за изгубљеним јединцем.

— Бог је велики, тетка Стано; он му је можда тако одредио.

— Хвала Богу на његовом суду, дијете....

Па ће онда у журби да Радојку изведе из ходника, или боље, да је изнесе, са сузним очима додати: Пази Мићо на тога брата, тако ти Бога, као на свог рођеног, а ја ћу се кад доктори оду опет навратити. Дȃко се и ова кукавица за који час мало поврати.

Како се и кад она с Радојком примакла, ја ништа нисам био приметио, занет с једне стране привијањем ране а с друге рањениковим припове-

дањем. Остали болничари, који су туда пролазили, нису је дирали с тога, што су је већ сви познавали, јер је скоро сваки дан била у болници, а сви су је због њене тачности и предaности послу волели и поштовали.

Ја сам одмах за тим оставио Пивљарића, да превијам другога и тако је ишло даље, а кад сам у вече као дежурни обилазио собе, изненадио сам се, кад у бр. 15. затекнем тетка Стану код једног кревета. Она му је донела две—три јабуке, једне чарапе и мало погаче. Кад сам ја ушао она је својим потресеним и већ промуклим гласом питала.

— А рече ли бар што год на самрти?

— Рече вала само две, одговорио јој је рањеник: „Погоди ме пасја вјера посред срца.... М. аманет ти моја лила“!

V

Од тада су прошле године и године. За летима су долазиле јесени, после ових су настајале зиме; у пролеће су долетале ласте и кукавице, али је тетка Стана најволела ждралове. Кад ме је једном око мале госпође запитала, да ли наши ждралови прелазе преко сеничког поља, кад иду у своју јужну постојбину, ја сам јој рекао, да им је то пут и с једне и с друге стране. Ја сам тада можда и погрешио, али је то за тетка Стану остало сигурно као небо и земља. И она би од тада и при њиховом доласку и при одласку изнела на сред дворишта одело и опрему свог покојника, и онда

би над њим кукала и нарицала по читаве часове. То је још чинила на Илин а и на Лучин дан који је у племену Скоковића био крсно име. Чудновато! Ја сам од тада виђао тетка Стану од времена на време, и то у дужим размацима, и на први поглед ми се увек чинило, да се није ни за длаку променила. Само сам на њеном челу опазио увек по једну бору више. Да ли је ова имала да буде жива крштеница, или је то сведоџба нових и нових болова и јада? — ја вам не умем казати.

Исте јесени је по нашем свршеном рату умрла и Радојка. Она је пала била у постељу одмах, пошто ју је тетка Стана довела била из болнице кући, и није се из ње више ни дигла. Све док се наши с границе нису вратили, она се просто отимала од смрти. Радованов побратим јој је донео његов поздрав и поруку, да ју његов прстен не везује, и ако ће његово срце бити и с оне стране гроба с њом. Њена је последња жеља била, да јој не скидају његов прстен, кад је буду спуштали у гроб. И она је испуњена.

Радованов побратим је испричао тетка Стани и јутарњи напад њих тројице пред саму Радованову смрт. Од тамошњих српских становника дознали су они у очи тога дана, да се у комори према њима налази и Ибрахим Меховић. Од тог тренутка Радован није никако мировао, а кад се у вече јавио командиру на рапорт, онда је после мало времена дошла од бригадира „заповест“ да се молиоцу може одобрити, да отиде са своја два друга

у турски логор, али да он може отићи из нашег стана тек после поноћи. Ова наредба је сигурно потекла отуда, што су наши и иначе били намерни, да у јутру рано нападају.... По тихој ноћи је један старац провео ову тројицу до турске коморе са свим заходним но сигурним путем и показао им колибу, у којој је замркао Ибрахим Меховић с још једним другом. Радован је хтео сам да закоље Меховића. Тако је и било. Пошто га је ухватио, везао му руке наопако и запушио уста, подвикнуо му је: Ја сам Скоковић. Час освете је куцнуо. Моли се пророку!.... Остала двојица су исто тако везали брзо Меховићевог друга, али је он остављен у животу.... Кад су се за тим журно враћали својој чети истим путем, Радован је, кад се већ могло говорити, рекао свом побратиму.... „Ја одужих свој дуг. Чини ми се, да сам сад са свим други човек. Чини ми се, као да у овом тренутку видим мога покојног баба али с блаженим и веселим осмејком на лицу, какав само анђели могу имати.... Сад ми баш не би било жао ни да погинем.... Ако се ти без мене вратиш дома, испричај мојој лили, како смо осветили баба. То ће утолити њену жалост за мном. Аманет ти реци јој, да су старешине увек биле мноме задовољне... Немој је заборавити као што не бих ни ја никад заборавио твоје, ако би судба хтела, да се, не дај Боже, без тебе вратим у нашу Грдицу — — — — — — — —“.

Тетка Стана је саслушала овај извештај мирно и достојанствено. Ко ју је у том тренутку пажљи-

није посматрао, он је могао приметити од часа на час по какву унутрашњу трзавицу. У њој се самој водила жива борба. Преко њених очију би се превукла као нека водњикава магла, али она није сузе пустила. Од тренутка до тренутка би дубоко уздахнула, а тад би уздах пратило грчевито стезање зуба и усница.... Кад је на крају извештаја папа с другим женама почела да је теши, она се храбро и одсудно бранила.

— Прођи ме се, Бога ти, Гошевка. А што да га оплакујем, кад је умро као прави јунак. Е богме нећу!.... Али је природа била јача од ње. Баш кад би изустила најодсудније ово: нећу, бризнуле би сузе као из кабла. Али би их она у брзо зауставила и утрла.

У прво време по рату била јој је једина жеља, да отиде на бојно поље и да нађе гроб свога јединца. Али су је сви од тога одвраћали. Уз то је наступила хладна зима, каква се одавно није запамтила, а овој је као што знате претходила болест Радојчина. До пред саму њену смрт тетка Стана је долазила, кад год је доспела до у болницу, да бар за тренут привреди, колико се може. Једног дана је замолим да спреми два-три кревета у соби број 12.

— Шиљи ме куд знаш, дај какав хоћеш посао, али ме немој доводити у искушење! одговорила ми је она потресеним гласом и као увређена.

Ја је не могох разумети, а да је питам опет, и сувише сам је волео, поштовао и сажалевао. Али ме она сама одмах изведе из неизвесности.

— Тамо је, вели, она кукавица. Може бити да бих се огрешила пред Богом и пред људима, али бих му овако црна и жалосна пред свима привезала моју прегачу. Или бих можда од њега још што црње и горе учинила. Нека му Бог суди и његов образ!

Сад сам већ разумео. У тој соби је поред осталих био и неки Петар П. из нашег суседства, лако рањен у леву руку. По селу се говорило, да је он „прсташ“, т. ј. да се од страха да не погине, сâм ранио. Изводећи по доцнијим приликама то је на сваки начин тако и морало бити. Доиста, кад је наређено спремање за други рат, Петар П. је опет био рањен. Пушка му је однела „случајно“ средњи прст на левој руци. Овом приликом га је постигла тетка Станина клетва. Запуштена рана се развила дотле, да се лева рука до лакта морала одсећи.

Мало по мало и тетка Стана је са свим напустила мисао да иде и тражи гроб свога сина. Она га и онако не би те не би могла наћи. Али се већ од дужег времена она бори с другом мишљу. Но да оствари ту мисао треба новаца. И два лета је тетка Стана онако стара надничила, кад год је могла оставити кућу; и три зиме је она поред својих ослабелих очију, уз димљиво огњиште, до неко доба ноћи плела и шила другима, само да

скупатори двеста гроша. И о св. Луци год. 1882. на једном склонитом местанцу пред чича Аксовом кућом, мало подаље од бунара, а уз сам пут осваную је скроман но леп споменичић од простог мрамора. На њему је с обе побочне стране примитивним цртама насликан народни војник с пушком о рамену и сабљом о бедру. Цртеж је тако слаб да би по лицу једва могао распознати, да ли оно представља мушко или женско. Па ипак на капи није изостао ширит ни на јаци две звезде — воднички знаци. То је био један од главних услова при погодби сликања. На предњој страни се налазио прост натпис *„Радован Скоковић водник, пао за отаџбину у рату за ослобођење пред Сјеницом год. 1876“*. Тај натпис је диктовала такође тетка Стана сама без ичијег савета. Идућег пролећа је она набавила једну липову младицу, и ова сад већ као што видите прави приличан хлад споменику. Кроз неколико година ће ту бити велики хлад.... По смрти Радојчиној и баба Мартиној она је прешла у чича Аксову кућу, а оно своје кућице и њивице је уступила другим досељеницима под погодбом, да јој дају годишње три вреће кукуруза и да плате трошак око њена погреба и опела кад умре. Сад им је давање кукуруза са свим опростила, а они су се за то обавезали, да под липом код Радовановог споменика направе повелику камену клупу за одмарање путницима. Тако ће и за коју годину овде бити све, што у топлим летњим данима треба уморном путнику: и густ хлад и свежа вода

и чврст и сталан наслон. И све ће то трајати и онда, кад ова старица не буде више крстарила по овом дворишту, па ће све то можда преживети и сâм Радованов споменик.

Поред све своје старости и жалости тетка Стана води сама бригу о целој чича Аксовој кући. И данас још она предусреће и умиљатим речима испраћа свако адранско и грдичко дете, које у школу иде. И данас је она још увек, поред свих беда и невоља и поред све своје простоте Српкиња, да јој је тешко наћи пара и међу много образованијим другама. Ја бих вам за то могао дати довољно доказа, али се бојим, да вас већ нисам уморио, а и иначе је време, да се кренемо. У осталом, тешко да ће вам за то поред досадашњега и требати какав нов доказ.

Ко зна? Можда то лежи у крви матера, које су уз сву своју простоту дале нашем народу толико одличних бораца на свим пољима његовог живота. Слава им! Част тетка Стани, која се у њиховом друштву нема рашта застидети.

16—XI—1889.

Лондон.

М. Р. В.

„КРАЉИЦА“

— Баш си ти твојим рођеним очима видео краљицу?

— Јест, својим рођеним очима видео сам је на обали под градом.

— У које време?

— То је било кад се дели дан и ноћ.

Ти знаш да нада мном не беше бољег ловца. Рано сам поранио из Подграђа од своје куће носећи свој џефердан, да убијем у Говену видру или златку, и приспем таман на време. Приступим до саме воде, с леве стране Говена, паднем земљи и гледам да узмем златку на нишан. Она ручаше малога сома. Кад сам хтео повући ороз, рука ми клону, јер угледах Краљицу на обали, на зеленој трави, како дугу косу чешља. Њене ме очи прострелише, лепота памет занесе, а изглед страх зададе и од тога страха сав задрхта. Она устаде па правце скочи у Говен и покрише је таласи, а мене ухвати грозница. Од тога дана протекло је три године, али се грознице немогах курталисати. Лов ми више није пао на памет. Тражио сам, и сада тражим лека од грознице, али њега нема,

па — нема. Јео сам свакојаке траве, пио сам свакојаке лекове, ишао сам у џамије и цркве, али помоћи нигде не нађох. Ето сам већ пожутео као лимун а лека за мене на земљи нема. Дошао сам и питао овдашњег ећима и он ми дао неку горчину, коју пијем више од два месеца, али грозница не попушта. Видео сам краљицу и морам умрети".

Тако је причао своју невољу Реџа-бег из села Подграђа, гиланске нахије, маја месеца 1880 године у Врањи. У почетку септембра он је умро код своје куће. Њега су саранили арнауташи Подграђа и враћајући се с гробља међу собом шаптали: Њу несме нико видети. Когод је види, мора умрети ето као Реџа!"

* * *

Данашња гиланска нахија звала се у XIV веку просто: „*Жупа*." Јула месеца 1342 године у Жупи је стигао Богдан Холивар „краља" Душана, јавио му за долазак у Србију императора Јована Кантакузена, и повратио га заједно с краљицом Јеленом натраг у Пауне на Косову, јер је краљица била пошла у госте своме брату Александру у Трново. Краљица се вратила у Пауне да „*угове*" свога крунисаног госта. С друге стране планине од „*Говена*" налази се замак Матеја и у замку славна црква Св. Госпође „у Црној Гори" где је најпре краљица, доцније царица и најпосле

Калуђерица Јевгенија тужила за царством, плакала, нарицала и кукала за својим сином и ваљда утонула у таласима мора живота, и ту очекује на долазак „краља“ и повратак сина. Туга је њена тако велика, лепота тако дивотна, а сузне очи тако страхотне, да сваки онај мора умрети, тко је види.

Да се вратимо старинској жупи. У тој старинској жупи била је у XIV в. огромна *„вртача“*, коју је време засуло, али јој се име очувало. Из те Вртаче и данас тече речица преко вароши Гилана и утиче у Бинчу Мораву. Како је у Вртачи вековима растао и трунуо шевар, то се место звало *Гњилан*. Још је ту била баруштина пре сто година, на оном истом месту, где су сада најлепше башче. Кад је пре деведесет година киша спрала земљу с врлети Новога Брда и горе нестало воде, новобрђани се спусте у Жупу уз Гњило место и ту се започне варошица пређе *Гњилан*. а сада Гилан[1]) и има изобилно воде.

Од Гилана до Бујановца (близу наше границе) има шест сати. На изласку из Гилана за Бујановац бије дивна чесма звана *Бенар*[2]), код које се путник заустави и напије воде, па одмах у десно види *„Побијен камен“* са утиснутом шаком и прстима. — „Тај је камен ту добацио Краљевић Марко из Прилипа, па на њему остала шака“ — тако свакоме причају гиланци и тако гласи народно предање.

[1]) Т. ј. Крајња.

[2]) Турска реч, а српски се и данас зове *Гњилан*

Истина Турска је влада просекла други друм из Гилана за Врању и народ га насуо, те се по њему сада путује и далеко заобилази језеро краљичино, јер се „боје да је не виде и не узнемире“, али ћемо ми читаоци, проћи старинским стазама и богазима, покрај Бинче Мораве до Бујановца, дакле пут иде од Побијеног камена испод брда — „Илине главе“, све левом обалом, а с десне стране Бинче, видећемо најпре село Пасјан, па онда Великинце, а после долази *„Подграђе“*, вероватно старинскога града Мораве или Моровизда. И с једне и с друге стане Бинче дижу се високе планине. Морава је обична жива река, која се свуда може газити, али одмах испод села Подграђа Морава утиче у некакво бездано језеро, које има у дужину више од 500 метара, а у ширину око 80 метара, и из тога језера даље отиче. Становници приповедају да му нема дна. У њему се може ухватити сом до 70 кила. У њему живе видре и златке. Ране се рибом. Њих ловци ту вребају и убијају. Кожа златке продаје се на месту по 6—10 дуката један комад. То језеро, тај бездан или како би смо ми рекли „велики вир“ и називље се *„Говен“*. До самога Говена, на десној страни има старински град. Како се звао у старо време, то се не зна. Турци данас тај град називљу *„Цигански град“* (Циганско кале). Народна традиција приповеда о томе граду и о Говену ово:

У томе граду живео краљ и краљица. Краљица била најлепша жена на свету. Краљ био јуначан

и храбар. Кад су Турци напали на град, крањ се јуначки борио и погинуо. Турци навале на град. Кад краљица спази да ће Турци град освојити и њу заробити, па је нагнати да двори и гове Турцима, она се испење на бедем и рекне: „Волим да *говем* рибе у води, него ли Турке“ и с тим речма скочи у језеро, које се од њених речи „говети“ назове“ „Говен“. Бог јој даде *„водну душу* и вечно живљење“. Краљица и данас живи у Говену. У граду остану закопани новци. И тако краљевић живи у Пећини, а краљица у таласима и пенушавој води. Она гове рибе, видре и златке, и чека на долазак краља.

Хајдмо даље.

С ниже Говена је село Кончул. Ту

су сада Арнауташи. Славни кончулски манастир сада се налази у авлији неког Арнаутина. Он га заградио и никога не пушта унутра. Некакав Србин надничио код тога Арнаутина и некако се довио и завирио у цркву. „Сва још стоји измалана“ приповедао тако другима. Село је Кончул с леве стране Мораве, а с десне је село Лучане.[1]) Између та два села још се и сада види на сред Мораве врло велики *стуб* (тумбас), где је био мост, преко кога су Турци са Муратом I дошли на Косово. Сигурно је и Мурат видео Краљицу и оставио главу на Косову!

Прво село сниже Стуба, то су Бујановце, на домак српске границе.

Мало по мало помиче се Граница бесмртној краљици!

*
* *

Сирома Реџа. Ја сам га 1874 године видео и с њим говорио. Он ми је ову причу и проричао. То су ми исто причали многи Срби из Гилана.

На Цвети. 1889.

П. Срећковић

1) Глас. XXVII

ЛАЗАРИЦЕ

—

Један народни обичај из околине нишке

описао **Мих. Ст. Ризнић**

Свуда по Старој Србији био је од вајкада у народу српском обичај: да се на Лазареву Суботу скупи неколико младих девојака, обуку се у лепо одело, оките се цвећем и иду од куће до куће, те певају разне песме и играју: народ их зове „Лазарицама“ или „Лазаркињама“.

У почетку су за Лазарице бирате девојке из најбољих кућа, прве по лепоти и владању у целој околини. Посао свој оне су вршиле вољно и без икакове награде, сматрајући то као верску дужност и почаст. Доцније — кад се у земљи прилике променише — кад сила турска притиште земље српске, и обичај се овај поче да мења. Дуго година, певале су и играле Лазарице у домовима српским крадом, да их не опазе Турци. Дивно одело и свечана опрема морала је да се баци, само да не би грозном Турчину лакомо у очи пало лице младих Лазарица. У место „дивног одијела“ и мирисног цвећа, заодевале су се ћери српске у исцепане

дроњке, пристале да се на њих вода лева, само да сачувају обичај народни.

Али с дана на дан, што сила турска растијаше све више, то и у редовима Српкиња беше све мање јунакиња, да обичај овај сачувају; он мало по мало спаде на сиротињу, а најпосле га из користољубља узеше Циганке! Сад већ више у слободној Србији Лазарице не певају онако дивне песме, нити оне играју обичаја ради, већ џепа свога ради.

Но обичај живи и живеће донде, докле год Србина буде Српство загревало. Нарочито се овај обичај лепо сачувао у: Старој Србији, у Маћедонији и у Новим крајевима око вароши Ниша.

Ево како се врши тај обичај овде око Ниша:

Лазареве Суботе у јутру рано, девојка која мисли бити Лазар, позове другарице своје у своју кућу да се спремају. Она се обуче у мушко одело, на главу намести калпак или нешто на то налик, два бела пешкира укрсти преко груди (као оно ђакон кад служи), узме у руке мач и држи га пред собом. Друга девојка обуче се у најлепше празнично одело. На главу метне смиљевац од перја начињен, као негда младе у Шумадији; окити се лепо цвећем а преко лица пребаци танки вео (овде га зову „дувак“) па тако иде с Лазаром. Друге три девојке, које су такође лепо обучене, иду за њима и певају песме лазаричке.

Док се Лазар и Лазарка опремају певачице певају пред кућом гласно:

Радуј ми се Лазаре,
Војска ти се собира;
Бело руво облачи,
Светло оружје узима;
Товни коњи уседа:
Да си оди кроз село:
Као јелен кроз гору;
Као облак, по небо;
Као риба кроз воду.

За тим се цела свита креће кроз село и почиње прво од кметске куће, па тако редом. И најсиромашнији дом посете Лазарице, нити би кад год пропустиле да било коме дом прођу. Често иду чак у друго село — у коме чују да Лазарака нема, — па чак долазе и у Ниш, те по вароши певају.

У сваком дому прво се отпева песма домаћину, па домаћици и свима чељадма редом. Док певачице певају, дотле Лазар и Лазарица играју. Чим песма престане, они се једно другоме клањају, тада или почиње нова песма или се цео спровод креће да иде. Једна стара жена која са певачицама иде и песме им показује, остане најпосле и прима дар од домаћице за Лазарице.

Посипање водом у овој околини није у обичају. То је у овом крају са свим други обичај „Доде“ или „Додоле“, и он се врши само онда кад дуго кише нема.

Ево неколико песама Лазарничких из овога краја:

I. Кад улазе у двориште

Летели ми, летели,
Девет реда голуби.
И падоше Џелатину на дворе.
Ту не беше Џелатин,
Већ ту беше госпођа;
На сред двора сеђаше,
На сребрну столицу;
Танку свилу предаше,
Ситан бисер низаше,
На грло га врзува.

II. Кмету или каквом старешини

Угрин шета по гори
Са злаћеним калпаком,
Са свилену аздеву.
Питују га невесте:
— Ој Угрине, Угрине,
Од куд' тебе жут калпак?
Од куд сјајна аздева! (лента, аздија)
Да л' ти царе дарува,
Ја л' ти љуба донела?

III. Старцу домаћину

Цар Костадин седеја,
На високи чардаци,
На алови миндери,
И на меки јастаци.
Жуте чизме собува
Па алеви обува,

Опрема се да оди:
На крваву ту војну,
Да војује годину,
Да доведе робињу,
Да му шета кроз двори,
Као јелен кроз гору.

IV. Баби која има синове и кћери

Мори бабо Дивапа,
Је си л' пород имала?
Имам и сад Лазари,
Диван пород попосан:
Све ћерице, краљице,
Све синове банове! —
Син ти пошо на војну,
Моме пошле на воду.
Син ти с војске дошаја,
Моме нема да дојде!
Што би с мому на води?
Да л' је змија уједе?
И л' ју момче одведе?
— Не је змија ујела,
Већ гу момак одвеја,
Да му по двор послује,
Да се с њега милује.

V. Момку и девојци.

Млад ми Стојан коња игра,
Коња игра џилит меће
И на Станку погледује.

— Станка, Станка, узећу те
Макар дао врана коња,
Врана коња и сокола! —
Одговара танка Станка:
— Не будали млад Стојане,
Недај ником коња врана,
Коња врана и сокола;
Ја ћу теби сама доћи,
У пол' ноћи певајући!

VI. Само момку

Море момче бурменче,
Што бурменски одаше,
Те девојке мамљаше;
На појасе кићене
И с прапорци низани,
Куд год одиш трепериш,
Куд год станеш граориш
И момама говориш:
— Мори младе момице,
Што си туде стојите?
Мом си дому одите,
Да ме младог дворите!

VII. Момку који има запрошену девојку

Савила се купина
Преко девет планина.
То не била купина
Већ то био млад момак.
Гледале га девојке,

Из сред села, из кола.
Говори им момченце:
— О ви моме убаве,
Стасал ли је мој јаглук?
Није момче још стасал,
Ја сам јаглук откала
Али немам свилице,
Да ти јаглук навезем.
Све обиђо свилари,
Али свилу не нађо!
Абер ми је стигнуо:
У Недељу да дођем,
Свилу да си набавим,
Јаглук да ти нашарам.

VIII. Испрошеној девојци

Савила се ружица
Преко девет градова;
То не била ружица
Већ то била момица.
Гледао је млад Стојан
Па га мома питува:
— Ој, дилбере, дилбере,
Стасал' ли је мој прстен?
Не је момо стасаја,
Ја сам прстен сковао,
Ал га нисам позлатил.
Све обиђо златаре,
Ама злато не нађо.
Јутрос абер стигао:

У недељу да дођем,
Злато да си набавим,
Прстен да ти позлатим!

IX. Невести

Невестице, росице,
Капни војну на лице,
Да се војно пробуди,
Да ти лице пољуби!

X. Детету мушком

Заспало ми Лаленце
На мајкино коленце.
Мајка ми га буђаше:
— Диг' се, диг' се, Лаленце,
Ето иду Лазарке,
'Ће ти капу украдну,
И на капи асприцу
И на аспри златицу;
О златици три кључа.
Отвориће три двора
Пустиће ти робиње.
Ко ће тебе дворети?
Ко ли мене слушати?
Ко ти лице љубити?

XI. Детету женском

Гргутала грличица,
На мајкино меко крило.
То не била грличица,

Већ убава девојчица,
Преко-морска љубичица.
Отуд мора доношена,
У двор овај посађена;
Да по двору млада шета
Као бела голубица!

XII. Опет детету мушком

Извор вода извирала
Лазо ле Лазо!
Врана коња изметала
Лазо ле Лазо! и т. д.
И на коњу бојно седло,
И на седлу мушко чедо.
На глави му свилен весић
И на весу, кита здравца,
Да је мајки довек здраво,
И весело чедо мало!

XIII. Момку који је далеко од куће

Забележи млад Јоване,
Зелен Јавор усред горе,
Па је пошал млад Јоване,
Да војује годину,
Да доведе робињу.
Да му шета по двори
Како јелен по гори.
Зле га књиге стигоше,
Пре нег' била година!
— Врн' се, врн се, Јоване,

Јавор ти је посечен,
Мома ти је одбегла! —
Поврну се Јоване;
Али јавор цветао,
Мома в дому седаше,
Ситан бисер низаше,
На Јована гледаше.

XIV. Ђаку

Танка Анка цркву мете,
Цркву мете, Бога моли,
Бога моли па говори:
— Дај ми Боже, свекра попа,
А свекрву попадију
А јунака млада ђака!

У свима овим песмама — изузимајући ону под Бр. XII — припева се уза сваки стих „Ој Лазаре! Лазаре!“

Песама оваквих још много има, оне се често импровизују. Ја сам ове забележио као најкарактеристичније, колико за сам обичај толико и за језик, којим се говори у овом крају.

Ниш 20 Јула 1889 год.

ЧЕШКО ДРУШТВО „MATICE LIDU“.

(Посвета „Друштву Св. Саве“).

Белогорска битка поништила је и последњу сенку чешког државног живота и спречила народ у духовном рзвитку. Туђинска власт одродила је чешко племство, истиснула чешки језик из јавне употребе и приморала патриоте да се по туђини потуцају, само да не гледају очима сужањство народа, коме на опроштају рече знаменити Коменски

„Живи освећени народе, не умири. Господе, смилуј се народу. Нека дође твој час да рече свет: „Чеси, ви сте благословени, ко се с вама може поредити, Господ вас је ослободио!“

Тако је бадрио Коменски браћу, да не клону у тешким данима кушања. Седамнаесто столеће још се не наврши, а у Прагу је већ штампано неколико немачких књига. У 18. веку немачки списи, јавише се и по другим местима чешке. Прво се племство туђило народнога говора, за њим грађани, књижевници и сви други, који су хтели да се назову образованима. „Чешки језик, да се послужим речима чешког књижевника, беше назван

сељачким и као прост и необрађен, би истиснут из обичног живота, државних и друштвених послова, зналачког и умелачког рада и школе.“ Око половине 18. века немачки језик овлада и високим прашким школама, на којима се изучаваху умни производи немачких класичара нових и старих, а благо чешкога језика и умотвора, би заборављено и напуштено. Немачку наставу у чешкој школи помагала је немачка књижевност, којој беше задатак да Чехе научи немачки мислити и осећати.

Док изображенији сталежи хотимице или нехотице иђаху за туђинштином, дотле прост народ са свију страна притиснут, бранио је још с језиком и народност, ма да је попримао много туђих речи. И против те одбојне снаге ваљало је повести рат. Године 1775. по наредби бечке владе постаде у Прагу немачка основна школа, а одмах после и у свој Чешкој. По већим местима беху главне, а по мањим тривијалне (ниже) немачке школе. Немачки заводи ницаху и у оним местима, где живљаху сами Чеси.

Учитељи су морали да знају савршено немачки.

Да би понемчавање школом имало још јачег успеха, наређено је 1780., да само она деца могу ступити у латинске, средње школе, која се буду одликовала знањем немачког језика; и да се деца на трговину и занате приме тек, пошто су две године учила основну немачку школу. Чешки питомци немачких школа беху највећи непријатељи свом народу. „Чесима беше намењено, вели чешки

историчар, да нестану из кола јевропских народа. Што се то није десило, што живе и што ће живети ваља благодарити здравој народној основи и књижевним борцима, који се јавише крајем прошлог и почетком овога века, да пробуде и поведу народ бољем животу. Тај тегобни посао отпочет је најпре стручним изучавањем и тумачењем чешког језика ради одрођених Чеха и страних научара, а после се истраживала прошлост и народ учио се ономе што је некада био, и шта опет треба да буде. Знатни су радници на томе послу Адаукт Фогт, Форт. Дурих, Ф. Прохазка, Х. Пелцел, Добровски и други, нарочито чувени Јунгман, Шафарик и Палацки.

Из мртвих васкрсла, чешка је књижевност исполинским кораком напредовала у новије доба. Тешка борба појединих књижевника на пољу народности и просвете нашла је потпоре у многобројним књижевним удружењима, која чешки народ од срца помаже и тим се све више приближује сретном трепутку, када ће му с правом моћи довикнути знаменитом речју Коменског: „Ти си благословен, чешки народе, ко се с тобом може поредити?“

Да овај закључак није без основе, показује опстанак и развитак „Matice lidu“, књижевног чешког друштва, о коме сам намеран коју више да прозборим, колико због његовог обилатог рада на пољу чешке просвете и књижевности, толико и зарад угледа, према нашој *„Светосавској дружини“* с којом је веома слично и по цељи и по развитку

Друштво „Matice lidu“ основано је 1867. са задатком: да на основу природних и друштвених наука слика народу разумљивим језиком спагу и идеале човечанског развића; да га у облику забаве духовно васпитава, брани од штетног страначког утицаја и челичи у духу традиционалних предања. Кроз четири године, првога рада, друштво „Matice lidu“ пустило је у народ 24 књиге разне садржине (по шест свезака на годину, са укупним бројем 360.000 примерака). Јављајући о том у првој свесци од 1871, друштвени секретар др. Едв. Грегер помену књижевну грађу која остаде у наслеђе идућим годинама; захвали у име друштва лепом одзиву чешких патриота, нарочито скупљачима, које назва апостолима просвете свога народа, од чије ревности, вели, да зависи добро име њихнога друштва; моли их да не малакшу, а одбор ће их и видљиво одликовати штампајући њихна имена, што је и учинио на крају прве свеске за 1871.

Пете (1871) године друштво „Matice lidu“ тако је напредовало, да је у својем годишњем извештају, др. Грегер могао обрадовати пријатеље науке вешћу: како је пустило у народ дотле скоро по милијуна примерака својих књига. „Кад узмемо, вели он, да су књиге „Matice lidu“ већином поучне садржине, онда слободно можемо да верујемо, да су утицале на народ. Утицај био је тим снажнији што је друштво, верно свом задатку, само такве књиге издавало, које не беху у опреци са разумним људским напретком, које су се слагале са новијим

мишљењима науке и савременим назорима политичким и друштвеним. Природно је да се такве намере сукобише и у нас, као и свуда, са многим непријатељима. То су они противници светлости, који би хтели да одржавају свет у тами незнања и глупости. Бојећи се да се не сукобе са друштвом „Matice lidu“, ови људи у потаји подривају му добар глас; али радови њихови слабога су успеха, јер је „Matice lidu“ раширена кроз све слојеве чешкога народа. У томе су, вели, опет заслужни скупљачи и јавно их похваљује. Даље наставља како добро име друштва зависи од избора у раду; да су се најзнатнији писци јавили као сарадници „Matice lidu“, но да тим није све учињено, јер је голем задатак „Matice lidu“, на име, да у народ унесе тековине свију научних група, а нарочито наглашује ствари философске, политичке, земљописне, антрополошке, хемиске, технолошке и т. д., у чему се осећа оскудица, коју би ваљало намирити, те да „Matice lidu“ буде богата библиотека свега знања.

Извештавајући чешко друштво у почетку 1873. о шестој (1872) години, одбор вели: да је се чешки народ и те године достојно одазвао, да је дакле разумео мото „Matice lidu“ *„просветом к слободи“* т. ј. да се просветом може стећи лепша будућност. Старо и ново доба доказују, да образовани народи не могу да пропадну, а да необразовани, као и поједини људи, бивају покорени и нестају. Чеси се броје међу образоване народе

Јевропе, и ако се сетимо само нашег сеоског света, онда слободно можемо да кажемо, да предњачимо напредним Французима и Немцима: јер заман ћете међу њима тражити да се толико простог народа занима читањем поучних књига, какви се ревносни читаоци и распрострањачи налазе у нашем народу. Доказ је томе „Matice lidu". Кад у једном народу од пет милијуна као што је наш, друштво налази 15.000 чланова, онда би требало у Француској и Немачкој да буде 600.000, док таква друштва и у једној и у другој земљи немају ни 15.000".

Одбор наставља, како то треба да обрадује и охрабри Чехе за даљи рад. Позива их да прионy, око умножавања броја чланова, да се удесетостручи, а то ће бити, кад сваки члан буде имао неколико уписника. Тада би, по његовом мишљењу, у свакомъ местанцу Чешке било поучних библиотека, што би их створила „Matice lidu".

Посматрајући друштвени рад седме (1873) одбор вели у првој свесци 1874: „да је „Matice lidu" тако јак и дубок корен пустила у народ да је се бурни таласи обичнога живота мало дотакоше. То је с тога, што „Matice lidu" одговара свом задатку, ширећи просвету, па за то има јаку основу у народу".

Имајући задатак да корисно споји са забавним „Matice lidu" и 1873 штампала је и поучне и забавне списе „гледајући да под нежном забавом буде језгра поуке и облагорођавања. Многи списи 1873 очуваће своју трајну вредност, каже

одбор, као што је и кратки, али добро написани „Живот Јунгманов“, којим је друштво не само помогло да се достојно прослави стогодишњи спомен заслужног човека, но је народу показало праву важност бесамртнога сина чешке отаџбине“.

Одбор говори и о другим књигама седме године, парочито помиње карту Чешке, коју је уврстио место треће свеске, а која по тачности ваља да буде свуда примљена. Цена јој је само $^1/_6$ форинте.

Број чланова 1873 био је 10.000 и од три године сталан је. „Толико га броја нема ни једно друго друштво“, вели одбор.

Осим тога одбор је одлучио да се књиге ранијих година продају у пола цене, што је олакшало раширење. Од тих књига продао је 64.847 комада.

Чесима из Америке послато је те године 6.000 комада.

„То је све доказ, колико чешки народ милује књигу, како је кренка духа и како појима будућност.

„Друштво „Matice lidu“, помиње одбор, још би више ширило својих књига, да се народ не бори са материјалном оскудицом. Многи радници сиромашни земљорадници и индустријалци нерадо се раздвајају с форинтом, годишњим улогом“.

Године 1874 друштво „Matice lidu“ имало је 8748 чланова и растурило 52.482 примерка, нерачунећи 31.852 комада књига прошлих година, које је те године продало.

Критика се вели, одбор, веома ласкаво изразила о књигама 1874, што је доказ да „Matice lidu“ не одступа од свога задатка, да утиче на народну просвету и образованост. И туђина поштује наш часопис, врло често сусрећемо се са похвалним извештајима. Да је основа „Matice lidu“ јака и моћна доказ је, што по начину њене организације постадоше у нас неколико сличних друштава као „*Матица земљорадничка*“, „Матица трговачка“, „Матица словенска“ и т. д.

Али баш у то доба напретка, рада и славе усколебани таласи политичких странака, који потресаху поодавно, а нарочито у то време чешко друштво, дотакоше се и „Matice lidu“. Чешки народ, појимајући важност једне тако благодетне установе, устаде у свима крајевима отаџбине против сплеткаша, који друштво хтедоше да баце у вртлог политичких страсти. Вође увиђавног народа беху знатни чешки књижевници без икакве политичке боје. Они позваше народ да бодрим оком мотри појаве, што хоће да упропасте чешку књижевност, из које, како веле, потиче народни живот, видело, задахнуће и љубав према отаџбини. Поткопати је, значи ићи на руку непријатељима. Ствар се тиче чешкога читања. Лакше је одузети, „но изазвати вољу к читању“. Саветују „Matice lidu“, да, ако разуме свој задатак, не полази путем екстремним, странaчким, јер је за ширење књига потребна потпора свакога пријатеља народа. Та потпора ваља да се укаже сваком књижевном предузећу, без по-

гледа на онога од кога долази, нарочито у нашој малој књижевности, која би у односу према књижевностима других образованих народа могла бити већа и ради писаца и ради читалаца. Књижевници се у то незгодно време послужише познатом изреком: „Браћо, чувајмо чешко читање, помажимо свако књижевно предузеће, нека се штампа и издаје ма где, гледајмо на садржину, а никако на штампарске облике, спречујмо намере које би нам штету и невољу нанеле“.

Приопштавајући то, одбор „Matice lidu“ благодарио је скупу научара и у исто време позвао је чешке књижевнике, да у том правцу помажу „Matice lidu“, јер вели, „може ли бити веће побуде за уважене писце, но што знају да ће се плодови њихна духа раширити у 15.000 примерака и пасти на родно земљиште.

У извештају 1875 „Matice lidu“ свраће пажњу члановима на две појаве, које су удиле друштву. Прва је политичка поцепаност, а друга новчана оскудица народа. „Прва се дотакла „Matice lidu“, наглашује одбор, и ако јој је једина цељ да шири просвету и образованост. Ко је год у том духу писао, његов је спис са највећом захвалношћу приман, ма које странке био. Одбор каже о себи да ће и даље тако радити, и нема веће жеље, но да чешки писци, задахнути у том правцу раде за друштво, које може више но ма које друго да шири образованост“.

Други је узрок сиротиња народа да „Matice lidu“ нема толиког броја чланова, какав би могао да буде. То тврде скупљачи. Многоме ревносном читаоцу тешко је било жртвовати малену годишњу уплату од једне форинте. „Ту је добра воља, али средства не достају“.

Десете (1876) године одбор „Matice lidu“ помиње да број чланова њених не беше мањи од 6.000, ма какве да су биле незгоде у Чешкој у последње време. Каже, како је друштво кроз десет година издало преко 60 књига и растурало преко по милијуна примерака. Наводи последњу свеску „Чешког музеја“ у којој се похваљује Матичин рад. „Колико је друштво „Matice lidu“ стекло поверења и одзива види се, вели одбор, што га се и самртници сећају на последњем часу. Те исте (1876) године има два завештања у корист друштва: једно од 50, друго од 1000 форината. Одбор каже, да „Matice lidu“ нема других задатака, но да шири писменост, и што више средстава, то ће више ваљаних књига пустити у народ.

Једанаесте (1877) године тајник „Matice lidu“ жали се на политичку мутњу последњих година, која је против друштва створила јаку агитацију, а целом је свету познато, да се оно не меша у страначку кавгу. „Та је, вели, агитација одмамила многе чланове и учинила те су многи скупљачи малаксали и сасвим напустили друштвене послове. Али агитатори нису достигли своју цел. Народ је брзо увидео: да није лепо, није племенито уништити

установу која од једанаест година тако благотворно утиче на образовање његово; која је више од по милијуна књига ширила међу свет, која је многом књижевном труду осигурала сталну цену, књижевност нашу јако развила, и многим књижевницима указала потпору. Народ чешки не даде да пропадне установа која за њ ради. Број чланова и у најгорем тренутку беше толики, да је „Matice lidu“ могла достићи своју цел, а да не смањује број књига које издаје годишње, нити да повишује годишњи улог од једне форинте“.

То несретно доба страпачке борбе вели др. Грегер да је прошло, и како он мисли, не ће се више вратити. Ту пријатну појаву огласила је „Matice lidu“ још прошле године. Стари се чланови опет враћају, а нови уписују, тако да број њихов расте сваког дана. „Престало је искушење „Matice lidu“, њена је будућност осигурана“.

Дванаесте (1878) године друштво „Matice lidu“ утичући на развитак народа беше тако напредовало да је, како извештај гласи, послато у Америку међу чешке насеобине преко 40,000 комада друштвених књига — тражња се с дана у дан све више умножавала.

Одборник др. Грегер право је казао, „друштвена је будућност осигурана“. Прошле године друштво „Matice lidu“ навршило је двадесету годину свога делања. „С поносом и спокојством, вели исти господин, „Matice lidu“ може да погледа на свршени посао. Најзнатнији чешки писци и

научари припомогли су радовима својим да доспе постављеној цели: да шири знање и облагорођава дух чешкога народа. Тумачећи поново постављени програм друштвенога рада у колико је остварен био са стране научне, поучне и забавне, др. Грегер апелује и даље на потпору писаца, којима нарочито свраће пажњу на то, да се списи њихови никојим другим начином не могу тако раширити, као матичним издањем; и да је за самосталан спис награда 40 а за превод 25 форината од штампана табака.

Пролазећи кроз многа искушења друштво „Matice lidu“ одважно је корачало из године у годину савесно вршећи свој културни задатак. Двадесет година непрекидно радећи, оно је издало 120 свезака и скоро милијун примерака. Половина је од тих књига забавне садржине са тенденцијом народног васпитавања из живота чешког и других напредних народа. Од друге половине, једну четвртину заузимају историјске студије разних времена Чешке и других земаља; а другу, радови других области, нарочито природних наука.

И у нас пре годину дана постаде „Друштво Св. Саве“ са сличним задатком: да идејом српства збратими вером и политиком поцепани српски народ: да га васпитава у духу прошлости, и челичи надом будућности. Само је велим година, како одбор светосавске дружине објави свој рад, а већ из најудаљенијих крајева Српства притичу под скромну заставу светитеља многобројни чланови редовни и

утемељачи и књижевници. И до сада је наш народ имао узоритих представника у патриотизму и у науци: али удаљеност племенска, лабава веза између књижевника чиниле су, те многа корисна предузећа не достигоше своју цел. Покушава се ето још једном и не без успеха. Свестан српски народ патриотским одзивом створио је кроз кратко време материјалну основу друштвеном раду. Светосавска дружина располаже данас големом новчаном сумом. То је сила која ће јој помоћи, да савесно остварује програм српског препорођаја. Да то не остане само један тренутно потпомагани покушај остварења нашег народног идеала, један прелазни догађај некорисног препућа српског духа, ваљаће постојана и истрајна помоћ свега народа. Шта се може да учини и са мањим капиталом, најбољи је доказ друштво „Matice lidu“. Угледајмо се, српски народе, на вредне Чехе, па похитајмо под заставу св. Немањића са озбиљском вољом да очувамо и унапредимо тековину наших праотаца.

Дим. С. Јовановић.

„Л А З А Р И Ц Е“

СРПСКИ НАРОДНИ ОБИЧАЈ

(у Врању и врањском округу[1]).

У петак пре Лазареве суботе, и о Лазаревој суботи постоји у нашега народа, у овом крају, од старине обичај, да излазе „Лазарице“ и да певају по граду и по селима разне песме — да поздраве сваку кућу и радњу. Сем петка и суботе (Лазареве), излазе „Лазарице“ по селима и у недељу, на Цвети, и тамо певају.

Ја ћу се постарати овом приликом, да речем неколико речи о томе, како се овај обичај врши у овом крају — пошто сам прикупио неколико песама које „Лазарице“ певају и које се услед тога и зову „Лазаричке песме“.

* * *

Предање народње у окр. врањском вели, да је овај обичај, „Лазарице“ остао још од доба Хри-

[1]). Под Врањским округом разумем у овом случају и она села, која су за Турака припадала њему, а то с тога, што се исто тако и тамо врши овај обичај, и што се исте песме и тамо певају.

става, од сестара Лазаревих. Већина пак њих веле, да је остао од цара Лазара. Цар Лазар је, вели народ, био уобичајио, да о његовом имен-дапу залазе невиие девојчице по кућама и радњама, и да тамо певају разне песме.

* * *

Још од првопосне недеље часнога поста, почињу се спремати сиротније девојчице да саставе дружину, „Лазарице“. Те су девојчице обично од дванаесте до петнајесте године (по селима иду и старије). Здруже се њих по пет, седам или девет, тек да их је беспаран број. Преко целог часног поста певају свако вече код својих кућа, и тек се у петак у очи Лазареве суботе одену у нарочито, сељачко руво (ако су грађанке), и зађу по граду или по селима — да тамо певају.

Лепо је видети „Лазарице“!

Напред пред дружином је „Лазар“. Он је одевен од пете до перчина у мушком руву. На ногама су му лепи опанци или ципеле. На себе је турио дузлуке са дизгама[1]); белу, сељачку кошуљу (обично тоску); опасао се је ћемером[2]); обукао је џамадан јелек од црвене чохе; преко џамадана копоран, а преко овога и с преда и позади (на себи) окачио је неколико извезених марама[3]) — (чеврија, тул-

[1]) Потколенке, подвеске, доколенице.

[2]) Тканица.

[3]) Убрус, брисаљка.

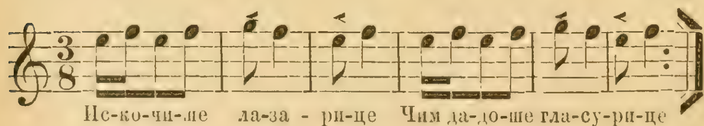
бени и т. д. како их овамо зову); на глави му је фес са кићанком. У рукама држи за крајеве једну дугачку, такође извезену мараму и маше њоме, идући улицом, и на једну и на другу страну. За „Лазаром“ иду „Лазарице“. Оне иду у реду све две и две. Две од њих (последње) носе у рукама корпу да у њу мећу јаја — јер се „Лазарице“ у овом крају даривају обично јајима.

„Лазарице“ залазе у петак само по кућама и певају разне песме а у суботу певају само по радњама.

„Лазар“ идући први пред „Лазарицама“ подскаче и окреће се испод мараме од прилике па сваких дванаест корачаја, а „Лазарице“ идући за њим певају гласно.

У петак, као први дан свога изласка, певају улицом.

I арија.

Искочише лазарице
Чим дадоше гласурице[1])

[1]) јек, одјек.

По што понове то неколико пута наставе даље истом аријом:

Море Перо Перјанине,
Што ти перо натежало;
Мајка ми га нанизала,
Сестра ми га накитила,
Тој ми перо натежало.

Пошто то отпевају такође неколико пута почну ову:

Гу́ста гора род родила,
Од рода се поломила —
На две вејке две јабуке.

За тим певају још и ову:

Море Горо Горјанине,
Дуни ветре Горјанине,
Та разлевај густу гору,
Та разлади бистру воду.

Кад улазе у нечиј двор почну још од капије да певају:

Добро јутро рамни двори,
Рамни, рамни изметени,
Изметени ишчистени.

ако су двори метени. Или:

Добро јутро рамни двори,
Рамни, рамни неметени,
Неметени нечистени.

ако су неметени.

У том дођу пред кућу и стану, јер ни по што се „не ваља“ да уђу „Лазарице“ у кућу. Шта више ни „песме Лазаричке“ не смеју се певати у кући гласно, као и преко године, сем часнога поста, јер се „не ваља“.

Ту изађу укућани и заишту коју песму.

„Лазарице“ окрећући се око корпе у круг, певају све две и две, а „Лазар“ игра пред њима и ништа не пева. Пошто сврше песму оде „Лазар“ ономе коме је певана песма, поклони му се и пољуби га у руку — па макар било то дете од године.

Певају даље и кад пођу „Лазар“ ће рећи: „Да сте живи и здрави домаћини; и до године са здравје“ а „Лазарице“ отпочну певати:

С' богом остајт' рамни двори,
Рамни, рамни неметени,
Неметени нечистени“.

ако су неметени. Или:

С' богом остајт' рамни двори,
Рамни, рамни изметени,
Изметени, ишчистени.

ако су изметени.

Овако ће да обреде све куће редом јер „се не ваља“ да коју кућу промину.

Суботом пак идући улицом певају:

Море Којо Костадине,
Да ли има смиљ по поље?
Ој га има, ој га нема
За дьн за два китку набра.

То певају до по дне, а од по дне:

Играј, играј наш Лазаре,
Наш Лазаре барјактаре.
Играј, играј наиграј се,
Наиграј се, нарипај се,
Напоси се мушко руво,
Мушко руво белу тоску,
Белу тоску алев ћемер,
Алев ћемер ал дузлуци".

Кад се већ враћају својим кућама из чаршије — певају:

Леле, леле Лазарице,
К'д ли беше к'д ли пројде?
Јучер беше дан'с пројде,
Сал два дьна у годину,
Што не беше још два дьна?

Све ове песмице довде наведене певају се по I-ој арији — т. ј. као: „искочише Лазарице чим дадоше гласурице".

„Лазарице" у оном истом руву онако одевене и спавају обадве ове ноћи. Мештани морају сви

рано да устану обадва јутра т. ј. и у петак и у суботу да окусе по залогај хлеба пре но што су „Лазарице“ пошле од „Лазареве“ куће да не би их „Лазарице“ отрутиле.
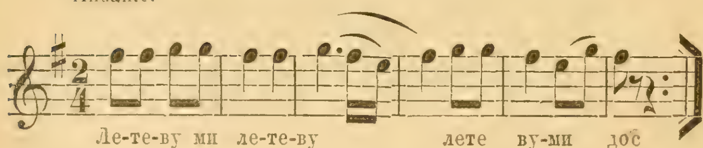
„Лазарице“ заједно са „Лазаром“ долазе на Цвети у цркву, у оном истом руву и одстоје службу Божју.

Сада су на реду „Лазаричке песме“.

„Лазаричких песама“ има: „На кућу“, „На ожењени“, „На невесте“, „На јергени“ (момцима) „На девојке“ и „На деца“.

I. На кућу

II. арија.

Летеву ми летеву,
летеву ми дос;
Девет реда голуби,
девет реда дос;
И десето паунче,
и десето дос;
Падоше ми падоше,
падоше ми дос;
У џелепски дворови,
у џелепски дос.

Туј џелепин[1]) не беше,
    туј џелепин дос;
Сал џелепка туј беше,
    сал џелепка дос;
Свилни џепи цепаше,
    свилни џепи дос;
Ситни кључи вадеше,
    ситни кључи дос;
Шарен амбар отвара,
    шарен амбар дос;
Котал бисер вадеше,
    котал бисер дос;
На голуби фрљаше,
    на голуби дос.
Кљуцните ми кљуцните,
    кљуцните ми дос,
Девет реда голуби,
    девет реда дос,
И десето паунче,
    и десето дос.
Идете ми идете,
    идете ми дос,
Девет реда голуби,
    девет реда дос,
И десето паунче,
    и десето дос.
На јесен ми идете,
    на јесен ми дос,

[1]) овнарски трговац.

На пролет ми дођете,
на пролет ми дос;
Имам сина да женим,
имам сина дос:
Имам ћерку да давам,
имам ћерку дос;
Од далеко ће узимам,
од далеко дос,
На далеко ће давам,
на далеко дос.

По истој арији се певају и ове песме са дос у поновном стиху.

2) Лани овде дођомо,
Ни невесту нађомо.
С'га овде дођомо,
С'г невесту нађомо.
Ни дворови метени,
С'г дворови метени.
Ни столови редени,
С'г столови редени.
Ни на столи јабуке,
С'г на столи јабуке.

3) Греноше ми греноше,
До три слунца у двори.
Несу мајке три слунца,
Но су мајке три сина.
Јед'н бере берију,

Други тера кирију,
Трећи сеје белију.
Т'ј што бере берију,
Њему на дьн доодив —
Берију му доносив.
Т'ј што тера кирију,
Њему у пол ноћ доодив —
Кирију му доносив.
Т'ј што сеје белију
Њему на зору доодив —
Белу пченицу доносив.

4) Овај је кућа много богата,
Много богата сас троја врата.
На једна врата девојке седив,
На друга врата делије седив,
На трећа врата невесте седив. —
Девојке седив бисер си нижев,
Делије седив рубије бројив,
Невесте седив деца си бањав".

II „На ожењени."

III арија

Moderato.

Две де-ли-је ви - но пи-јев дос дос две де-

ли-је ви - но пи-јев дос

1) Две делије вино пијев дос, дос,
Две делије вино пијев дос;
Вино пијев узвикујев дос, дос,
Вино пијев, узвикујев дос:
Што гу нема мала мома дос, дос,
Што гу нема мала мома дос,
Да гу турим на коленце дос, дос,
Да гу турим на коленце дос.
Да ву фрљим жут' дука'че дос, дос,
Да ву фрљим жут' дука'че дос,
Да ву бркнем у пазуке дос, дос,
Да ву бркнем у пазуке дос,
У пазуке к'р јабуке дос, дос,
У пазуке к'р јабуке дос,
К'р јабуке к'р петровке дос, дос,
К'р јабуке к'р петровке дос,
Што ги слана не фатила дос, дос,
Што ги слана не фатила дос,
Што ги слунце не грејало дос, дос,
Што ги слунце не грејало дос,
Што ги роса не росила дос, дос,
Што ги роса не росила дос.

Исто се тако певају и ове песме (сем две које ће доћи мало час) ожењенима — по III-ој арији. Прво са два дос а поновно са једним.

2) Два се млада огледујев,
На шарено огледало,
Кој од кога поубави?

Невестица поубава,
Што гу слапа не знобила.
Што гу ветар не вејаја,
Што гу роса не фатила!

3) Сипоћ дође пијан Марко,
Алев ћемер сопасује,
До три китке испаднаше:
Једна Јана, друга Стана,
А тај трећа Пан Мариче.

4) Бре Илијо бре гидијо,
Ти не шевај горе доле,
Горе доле по мејане,
По мејане по кавапе.
Да не пијеш љут' ракију,
Љут' ракију белу каву,
Белу каву турски чибук,
Турски чибук и цигару.

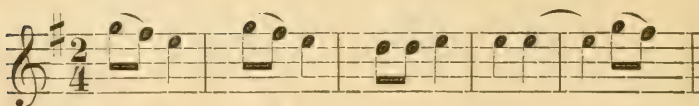
5) Бре Илијо бре гидијо,
Давај стежбу на невесту.
Да не иде горе доле,
Горе доле по мејане,
По мејане по каване,
Да не пије љут' ракију,
Да не пије рујно вино,
Да не пали турски чибук,
Да не шета турски коњи.

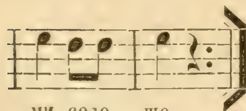
Ова се песма пева по II-ој арији т. ј. као: „летеву ми летеву — летеву ми дос.

6) Варај Николо црвен трендафил,
У тебе кажев убаво љубе.
К'д да дођу да га виду?
Што ћеш да дођеш, што ћеш да видиш,
Да ли си бија скоро у Велес,
Да л' си видеја велешке књиге?
Видеја с'м видеја с'м, с'м донеја —
Такво је њојно тој бело лице.
Да ли си бија скоро у Скопије,
Да л' си видеја скопачко гројзе?
Видеја с'м видеја с'м, с'м донеја —
Такви су њојни тија црни очи.
Да ли си бија скоро у море,
Да си видеја морски пијавке?
Видеја с'м видеја с'м, с'м донеја —
Такве су њојне тej црне веђе!

IV арија.

Allegro moderato.

Кир[1]) Костаћ ми седеше,
Кир Костаћ ми седеше,

[1]) господин, газда

У шарене одаје,
У шарене одаје,
На високи миндери[1]),
На високи миндери.
Црне чижме собува,
Црне чижме собува,
Па алеве обува,
Па алеве обува —
Ће си пође у школу,
Ће си пође у школу;
И пљакицу на раме,
И пљакицу на раме,
И дивиче за појес,
И дивиче за појес.

8) Мори Јанке џвицанке,
Што ти двори џвиждеву[2])
К'да петли појеву?
Т'г ми драго достаса,
Алев ћемер сопаса,
Жут' дукати расипа —
Тој ми двори џвиждеву.

III „На невесте".

Ове три песме које се певају невестама — певају се по II-ој арији т. ј. као: лете ву ми летеву, летеву ми дос"

[1]) од прилике као канабе — миндерлуци.
[2]) од звиждати.

1) Овија двори скоро градени,
Скоро градени рано метени.
У среди двори златна јабука,
И под јабуку сребарни столи,
И у столи седи млада невеста.
У руке држи сина Ристоса;
Руке пропружа јабуке кида;
Дава, надава сину Ристосу.
Једи ми једи, сине Ристосе,
Да ми порастеш до врана коња,
До врана коња до дл'ге пушке,
До дл'ге пушке до остре сабље,
До остре сабље до чифт пиштољи.

2) Овија двори скоро градени,
Скоро градени рано метени.
У среди двори млада невеста,
Кошуљу пушта до црну земљу,
Перја уздиза до ведро небо —
Па се препира с јасно месече;
Чујеш ли ме мене јасно месече,
Високо грејеш далеко видиш.
Да ли си бија скоро у Наши?
Бија с'м бија, синоћ с'м дошаја.
Татко ти точи тој рујно вино,
Мајка ти меси витли колачи,
А брат ти спрађа тој врана коња,
Сестра ти плете туј ситну лесу[1]) —
Па се спрађав у тебе да дођев."

1). коса оплетена

3) Варај Марijо Карађозлиjо[1]),
Да л' ти дунђери снагу дељали,
Да л' ти златари лице златили,
Да л' ти писари очи писали,
Да л' ти веђари веђе теглили?
Ни ми дунђери снагу дељали,
Ни ми златари лице златили,
Ни ми писари очи писали,
Ни ми веђари веђе теглили —
Но ме је мајка такву родила.
Родила ме је на дьн Велик дьн
Крстила ме је на дьн Ђурђев дьн.

Овој песми даље која се такође пева невестама не знам арију.

4) Седеше ми кметица, Лазаре,
Седеше ми кметица.
У китњату пченицу, Лазаре,
У китњату пченицу.
Та сч рани голуби, Лазаре,
Та си рани голуби,
Девет реда голуби, Лазаре,
Девет реда голуби,
И десети жерови, Лазаре,
И десети жерови,
Па говори кметица, Лазаре,
Па говори кметица:
Једете ми голуби, Лазаре,

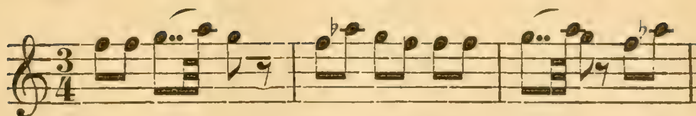
I) црноока

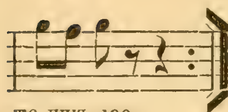
Једете ми голуби.
И ви моји жерови, Лазаре,
И ви моји жерови.
Идете ми голуби, Лазаре,
Идете ми голуби.
И ви мори жерови, Лазаре,
И ви моји жерови.
На јесен ми идете, Лазаре,
На јесен ми идете.
На пролет ми дођете, Лазаре,
На пролет ми дођете.
Имам радос да чиним, Лазаре,
Имам радос да чиним.
Имам сина да женим, Лазаре,
Имам сина да женим.
Имам ћерку да давам, Лазаре,
Имам ћерку да давам.
Та ми рано гукајте, Лазаре,
Та ми рано гукајте.
Да ме рано будите, Лазаре,
Да ме рано будите.
Д' рано воду донесем, Лазаре,
Д' рано воду донесем.
Рано лебац да месим, Лазаре,
Рано лебац да месим.

IV. „На јергени".

V. арија.

Andante.

1) Што се лудо млад не жениш,
Што се лудо млад не жениш дос?
А како ћу да се женим,
А како ћу да се женим дос?
Татко вика „чекај, синко"
Татко вика „чекај, синко, дос",
Чекај, синко, до године,
Чекај, синко, до године дос!
Мајка вика чекај, синко,
Мајка вика чекај, синко, дос,
Чекај, синко, пол годину,
Чекај, синко, пол годину дос!
Брат ми вика чекај, брате,
Брат ми вика чекај, брате, дос,
Чекај, брате, до недељу,
Чекај, брате, до недељу дос.
Сестра вика чекај, брате,
Сестра вика чекај, брате, дос,

Чекај, брате, још три дьна,
Чекај, брате, још три дьна дос.
Сву ноћ седу сву ноћ сучу,
Сву ноћ седу сву ноћ сучу дос;
Кола дрва изгорују,
Кола дрва изгорују дос;
Денку јужа насукују,
Денку јужа насукују дос;
Фиљџан слузе наронују,
Фиљџан слузе наронују дос;
Т'нко крпче натопују,
Т'нко крпче натопују дос;
На срце га исушују,
На срце га исушују дос;
Гори, гори т'нко крпче,
Гори, гори т'нко крпче дос.
Такој мене срце гори,
Такој мене срце гори дос;
За девојче за комшиче,
За девојче за комшиче дос;
Ни је близу ни далеко,
Ни је близу ни далеко дос.
Преко реку у кошару,
Преко реку у кошару дос;
Наместило белу соју,
Наместило белу соју дос.

— — — — — —

— — — — — —

— — — — — —

— — — — — —

Исто се тако пева и ова песма — момцима.

2) Извир вода извирала,
Беле књиге исфрљала.
И у књиге писано:
„Мајка сина да жени.
„Од далеко да узима,
„На далеко да дава.
„Од далеко преко море,
„На далеко преко море“.

Ове четири песме даље које се певају момцима — певају се по III-ој арији т. ј. као: „две делије вино пијев дос, дос“.

3) Лудо младо коња игра,
Коња игра џилит џида,
Префрљи га моме дворе,
Искрши ву струк босиљак.
Мома га је љуто клела,
Љуто клела и проклела:
„Колко реда на мој ђердан
„Тол’ко града да проодиш
„Како мене да не нађеш —
„Такој т’нку и високу
„Такој белу и црвену“.

4) Прошета се лудо младо,
Уз чаршије низ чаршије;
Уз вароши низ вароши;
Усрећу му три девојке:

Једна Јана, друга Стана,
А тај трећа Џан Мариче.
Стаде лудо да се чуди:
Или китку да ву узне,
Или мому да пољуби?
Китка цвеће дьн до пладне,
А љубљење дор' до века.
Три пут гу је пољубија,
Три капке су крв паднале,
Од момино бело лице.

5) Заспало ми лудо младо,
Чим заспало с'н видело;
На руку му млада мома,
А на другу сиви сокол,
Више главу бардак вода.
Џапе лудо пробуди се,
Нӥма мома нӥма сокол,
Нити има бардак вода.
Вади ножи да се боде,
Трже пушке да се гађа.
Спазила га стара нана:
„Немој, синко, мили синко,
„Ене мома у градине,
„У градине под малине,
„Куде ниже ситан ђерђев,
„С'е иглицу примациња,
„Тебе срце измациња.
„С'е прстенче потрупнује,

„Тебе срце издробује —
„Немој, синко, мили синко“.

6) Заспаја ми писар Марко
На зелене на ливаде.
Нешто малко је поспаја,
До два дьна и три поћа.
На руку му мала мома,
Више главе бардак вода —
Џапе писар разбуди се
Нйма мома нйма вода.

Ове две песме даље певају се по IV-ој арији т. ј. као: „Кир Костаћ ми седеше“.

7) Море момче невенче,
Стегни поге кремење.
За појас ти сиљаји,
У сиљај ти ножеви,
До ножеви пиштољи.
Па се нишни низ море,
Како фрајка[1]) низ Дунов.
Расрди се невенче —
Трже ножи да боде,
Трже пушке да гађа,
Спазише га девојке:
„Немој лудо не младо“.
— — — — — —
— — — — —

[1]) Нека тица — не знам која ће бити.

8) Море момче чапк'нче[1]),
Што чапк'нски одеше.
Што тафренски[2]) носеше:
Уошјени оп'нци,
У крпепе чарапе.
Трачка ти се одвила,
На чарапе подвеска,
На подвеску прапорче.

Песма што иде, која се пева такође момцима — пева се по II-ој арији т.ј. као: „летеву ми летеву, летеву ми дос".

9) Из више село свирпо језеро.
Туј ми се бања млади нежењет,
Туј му доди Ружа девојка,
Туј му доноси белу промену,
И у промену белу мараму,
И у мараму китку босиљак:
„К'д се избањаш да се обучеш,
„К'д се обучеш да се избришеш,
„К'д се избришеш да померишеш,
„К'д померишеш да уздишеш".

V. На девојке.

Све три ове девојачке песме певају се по III-ој арији т. ј. као: „две делије вино појев дос, дос".

[1]) кицош.
[2]) кицошки.

1) Ђавол мома ђавол очи.
Ђаволски се чардак качи,
Чардак ву се залелеје,
Грло ву се забелеје.
Дукат ву се зажута.
Сви јергени попуце
И жењето и нежењето.
Тој што беву нежењети,
Искидаше ал ћемери,
Стезајки си половине.
Тој што беву ожењети,
Исфрљаше младе жене,
И с'с жене мушки деца.
И кадијини оба момка,
Оба момка оба сина.
Сам кадија мртав паде —
Не се згоди капка вода,
Не се згоди филџан кава.

2) расрди се руса Боса:
И на татка и на мајку,
И на брата и на сестру,
А највише на јергени,
Па искочи више село,
Више село у језеро.
Туј се згоди вишња црешња.
Сви јергени туј пројоше,
Откинаше бело цвеће,
Па отоше сви дружина,
Па отоше у кавану

Турише га у ракију,
Попише га сви дружина.

3) Мала мома рамни двори.
Куде мала туј заспала.
П[illegible]аву ву ситна метла,
Н[illegible] црвен стратор,
Прекрила се с т’нко крпче.
Избила гу ситна роса.
Оздол иде лудо младо,
Подина ву т’нко крпче,
Избриса ву ситну росу,
Три пут гу је пољубија,
Три пут му се уста пукла,
Три капке су крв капнале,
Од момино бело лице.

VI. На деца.

Ове три песме које се певају деци — певају се по II-ој арији т.ј. као: „летеву ми летеву, летеву ми дос“.

1) Ластавичица по небо лети
По небо лети облаци збира
Облаци збира роса да роси
Роса да роси трава да ница
Трава да ница паун да пасе
Паун да пасе перја да шири
Перја да падав моме да берев
Да се накитив на дьн Ђурђевдан.

2) Имала мајка мало малечко,
Од милос га је мало оженила.
Узела му Стану писану.
Стана писана млого рувата,
З'ове, јетрве — тулбенке бошче,
Свекра, свекрву — свилне кошуље,
На своје драго — чекме чашире.
— — — — — —
— — — — — —
— — — — — —
— — — — — —

3) Зорила мајка златну јабуку.
Њојзе се чини себе гу зори.
Она гу зори туђом туђинцу —
Туђога татка тате да вика,
И туђу мајку мајке да вика,
Туђога брата братко да вика,
И туђу сестру сестро да вика.

Ове песме које се певају деци — певају се по III-ој арији т.ј. као „две делије вино пијев дос, дос".

4) Голубенце воду пије,
У сред село на језеро.
Спазија га сиви сокол,
Дебе, дебе да га грабне.
Спазила га стара нана:
„Не соколе сив соколе,
„Тој је моје мушко дете".

5) Чубричице девојчице,
Ти чубрику не сејеше,
На чубрику меришеше.
Ти карафиљ не сејеше,
На карафиљ мерешеше.
Ти босиљак не сејеше,
На босиљак меришеше.

6) Дотече ми мала река,
Донесе ми златну грањку,
И у грањку брат и сестра,
Брат си брче свилни пепи,
Па извади сестре ношче,
Па исече златну грањку,
Па направи бурма прстен,
Па направи зелен венац.
„Тебе прстен за венчање,
„Мене венац за венчање“.

Ова се песма пева по IV. арији т.ј. као: „Кир Костаћ ми седеше“.

7) Цароградче невенче
На Цар’града седеше
С’с јабуку играше,
Та девојке мамеше.
„Приђи, момо, приступи,
Да ти дадем јабуке.
Приђе мома приступи,
Увати гу за руку.
Викна момче до Бога:

„Леле ле ручица,
Девојачка душица“!
Води води та дома:
„Еве мајке одмена;
„Тебе кућа метена;
„Татку вода студена;
„Брату перчин ишчешљан;
„Сестре лесе редене;
„Мене бела промена“.

Ова се песма пева по V-ој арији т.ј. као: „што се лудо млад не жениш“.

8) Извир вода извирала,
Врано коње исфрљала,
И на коње мушко дете,
И на дете фино вешче,
И на вешче бурма чалма,
И на чалму китка цвеће.
Повеће је зелен здравац,
„Да си мајке довек здрава“.

Свака се „Лазаричка песма“ свршава са: „да благсовиш — лудо младо..... или: „што се лудо млад не жениш“, или: ..... т. ј. — са почетним стихом песме.

Сем ових песама, има још једна, која се пева кад хоће некоме да „распоју“ оно што су певале. То бива обично по чаршији јер се нађе неко ко неће да им плати.

И та је песма по IV-ој арији као: „Кир Костаћ ми седеше“.

Море аро драдаво
Да би паре имало,
Не би кучку јавало.
Да би паре имало,
Не би с петла орало.
Да би паре имало,
Не би мачку сисало —
На бел камен седеше
Беле в'шке клучеше.

Што су песме стављене у ноте, имам благодарити моме другу: г. Станиславу Биничком гимназисти, јер ми је он учинио ту доброту — ставио их у ноте.

На Крстов дан 1880
Врáње.

Јован Х. Веселиновић
гимназиста

ШАР

С орографског, хидрографског и политичког гледишта.

I

У Опште.

Описати Шар потанко и у свему за сада, бар мени, није могуће. Нико до сада није описивао (колико је мени познато) његову површину у деталју, а о утроби његовој не може се још за дуго ни мислити. Опису његовом за сада стоје три главне препоне: *прво*, турска власт, која на све у опште подозриво и оштро мотри, нарочито на описе крајева; *друго*, скипетарско дивљаштво осиљено и занесено мухамеданством; и *треће*, оштра клима која вечно влада Шаром.

Овај опис Шара биће и сувише мршав и кратак, а износим га за то, да побудим његове писменије становнике, који ће можда бити кадри описати сваки своју страну горостаснога Шара.

Шар постоји на западној страни Балканскога полуострва, у средишту Старе Србије, а између вароши: Дебра (горњег Дебра), Гостивара, Тетова,

Скопља, Качаника, Призрена и доњег Дебра[1]). Висок је преко 3050 метара, дакле виши од свију највећих планина Балканскога полуострва за неколико стотина метара. Странци су га у старо доба звали Скардус (Scardus), а ми — Срби — од како око њега живимо зовемо га *Шар* или *Шар-Планина*. Неки изједначују његов назив са значењем *шарено*, наводећи у потврду његово природно ша-

[1]) Ову варош од наших географа нико и не спомиње бар да је била. Она истина сада не изгледа на веће вароши, али какве су сада мање вароши под Турцима, а нарочито у крајевима где Скипетари (Арнаути) живе, добро је и помен остао о њој. Многи мисле да се под Доњим Дебром разуме жупа. Овај некада чисти српски крај запуштен је и упарложен дивљим животом насељених Скипетара, те су му и старе вароши пропале и запуштене. Хан у своме путопису „Кроз Поречину Дрима и Вардара“ у преводу Илићевом вели: „Вароши Доње Дибре, као што на нашим картама стоји, нема, но имаде име, са ширим и ужим значењем. Ширим именом Дибре казује се читав предео, који је међу Гор. Дибром и Љумом, а ужим казује се једна гомила од шест села, што су на северној обали потока Пишкопеје, и имају 300 кућа у сахату у четврт. Ту долазе села: Пилав, Тумина, Теке и Бришдан“. стр. 147. А на страни 144 опет овако вели: „Ми пројосмо кроз села Суходол и Боровјане, која врло у близо леже и са свим варошки изгледају: велике двокатне куће, чврсто једна поред друге, зидови од креча и камена наоколо, улице обложене са трагом за стоку у средини, месарницу са неколико обешених коза.—...... Изнад вароши још преко поља па све до гребена брдског истоку пустили се сами виногради, ... Бришдан, седиште Хас Бегу“.

Као што се види, дакле, и Хан који је туда пролазио пре 25 година, час каже да нема вароши, а час опет говори о вароши. Главно је да је ту варош Доњи Дебар, само што је забатаљена и занемарена. Барлетије из 16 века најправије каже, да у томе пределу има два Дебра, т. ј. две вароши, али Хан опет сумња. (De vita etc. Georgii Castriotae. Argentarati. 1537. lib. V. s. 133).

У Доњем Дебру станује турска власт (кајмакам). Доњи Дебар је војна јединица код Турака. По својој прилици име Доњега Дебра сачувало је се у имену садашњег села Дебраве:

ренило. За корен ове речи најмеродавнија је историја, а етимологија је на другом реду. Међу тим ја ћу само да напоменем први утисак који је на ме учинио Шар. Заиста је његов изглед шарен, нарочито је лети на неким вишим местима сам лед и снег с маовином, а на неким нижим шибље (шума) и разноврсна зелена гора, те кад се лети из далека погледа на спрам јаких сунчаних зракова, заиста изгледа на њему дивотно шаренило.

Ово шаренило много увећавају јаруге, провалије и дубодолине завејане незапамћеним снегом, који се спрам сунчаних зракова бели и чисто сјаји: а ивице и стрмени њихове, на којима се лети топи снег, изгледају тамно-зелене, ако су обрасле шумом, а тамно-мрке ако су голе.

Ко није видео овај величанствени призор и изглед горостаснога Шара, а жељан је да га види, тај нека од све муке оде бар у Скопље, стару српску царску престоницу, и то најбоље лети око Петрова дана, кад су највеће припеке и жеге, па нека само баци поглед к западу, с које ће му се стране показати горостасни Шар с његовим северним висом Љуботеном и облаци на пространоме небу! Том би приликом видео како горе снег пада, а доле киша пљушти из једних и истих облака! Та на Шару царују најјаче зиме и олује, а доле у подножју његовом близу Лепенца и Вардара успева ориз (пиринач)! У сред лета кад су највеће врућине и припеке сваки Скопљанац испред своје куће гледа данас по где које црне и тамне шарске

висове, сутра дан освану ти исти висови бели као лабудови, а Скопље тек пријатна кишица расхладила. . . . . .!

Дужан сам претходно да објасним за што пишем *Шар*, а не *Шара* као што се већ и пише у нашој књижевности. Истина Вук је написао у своме речнику стр. 833: „Шара. Berg in Serbien (mons Scardus): Код оваца у Шари планини“, али он јамачно није овакав облик чуо од мештана, већ од Срба из даљних крајева.

Срби који сада у близини ове планине и на самим њеним огранцима живе зову је *Шар* (с оштрим акцентом), а не „*Шара*“, по томе је ова реч мушкога а не женскога рода[1]. Кад питате кога, показујући руком на ову планину, која је оно планина? Он ће вам поносито и као с радошћу одговорити: *то је Шар*.

Ово потврђују и народне песме: *I варијанат* (из оридске нахије с леве стране Црнога Дрима, у Кецкарској жупи):

Попаднала Шар планина, Калино!
Кали-веро, вито перо зелено!

— — — — — — —

[1] *Номинатив* Шар, *ген.* Шара и т. д., *придев*: шарски-а-о а никако „шарин-а-о“, као што сада погрешно пишу, јер би такав објективни облик долазио од *Шара*, као што је од Мара Марин-а-о међу тим *Шара* није у обичају у народноме говору мештана.

Каже се: *шарски сир, шарски снег* (на јужној страни *шарски снег*), *шарска вода* и т. д. Дакле треба писати и говорити *шарски-а-о*, а не *шарин-а-о*. У отоме сам и ја до сада грешио.

II варијанат (из крајева међу Црном и Великом Треском, око Крушева и Прилепа:

Ми попаднала та Шар планина,
— — — — — — —

III варијанат (из крајева око Црне и утока Драгора у ову):

Се собрале, се набрале,
Тристамина арамији
На пустана, леле, Шар планина,
— — — — — — —

IV варијанат (из крајева око Струге и Оридскога језера):

Бог д' убијет Шар планина[1],
— — — — — — —

V варијанат (из доњег Поморавља и Шумадије):

Падај, падај Шар планино,
— — — — — — —

II

Орографско гледиште.

Шаром се зове цео простор, као што наведох, између: оба Дебра, Гостивара, Тетова, Скопља

[1] Ова сам четири варијанта узео из мога рукописа прибраних народних песама из јужне Старе Србије и Маћедоније.

Качаника и Призрена; а тачно се простире својим непосредним огранцима између: стицаја оба Дрима (црног и белог), вододеоницом Црнога Дрима, Велике и Радике, а за тим Вардаром до утока Лепенца, па овим до извора Неродимке, обухвативши жупе Сиримићску и Срецку с Призреном до Белога Дрима. А опкољавају га најближи крајеви: са севера Метохија или Подримље и Косово са Сазлијом: с истока Црна Гора (скопљанска): с југоистока оба Полога (тетовски и гостиварски крај); с југа околина Дебра (горњег), а са запада преко оба, и великог, Дрима: Фанда, Дукађин и оба Пилота.

Шар почиње од југа својим висом Крчином изнад Дебра па уздижући се постепено и заувијајући к северо-истоку висовима: Корабом[1], Бабашницом, Кривошијом Кобилицом (за коју неки мисле да је највиши врх шарски), Љуботеном и завршава се последњим северним огранком Језерцетом. Дакле,

[1] Мештани мисле да је Кораб највећи шарски врх, и веле да на њ није ступила људска нога, јер је толико висок и стрмен да нико и не мисли да се на њ успуже. На њему овце не пасу, нити има бачила; он је права пустиња са својим дивљим становницима—зверовима. Даље, мештани око Радике и у Галичнику причају: да назив *Кораба* долази још од потопа (!) т. ј. да се на њему зауставила Нојева лађа (Кораб), а одатле да је пошла на ниже пловећи ка Крчину изнад Дебра (горњег) где је *скренула* с правог пута, и за то се овај вис прозвао *Крчин*, јер се у месноме народном говору каже *крчни* место *скрени* (да *крчнемо* место да скренемо). А кад је Нојева лађа скренула (крчнала) у лево са Крчина доплoвила је на Стогово (с леве стране Радике) и ту је тек било суве земље колико за један стог, где се је Нојев кораб зауставио, и за то се вели народна прича, та планина сада зове *Стогово*.

у главноме Шар се пружа од утока Радике у Црни Дрим до извора Лепенца и његове уточине Неродимке. То му је дужина која износи до 25 часова, а ширина до 10 часова хода; на неким местима је шири, а на неким ужи. Најшири је од Вардара (између Тетова и Гостивара) право на запад до стицаја оба Дрима.

Цео овај планински крај што се зове Шар, осим својег општег имена има небројено много других помесних назива, тако, да је, бар за сада, немогуће изређати све називе многобројних шарских висова и читавих планина, јер не само да их ја не знам, а нисам имао могућности ни да их сазнам, већ их не знају ни ближи и непосредни становници. Има доста места на Шару и без назива, онамо где људска нога још ступила није и где влада вечно сурова клима и разноврсна дивљач.

Напоменуо сам главније шарске врхове, који представљају венац (хрбат) његов; још ћу споменути главније шарске огранке и планине с јужне и југо-источне стране, који се до сада слабо или и никако нису чули: *Стогово*, изнад села Осоја; *Јама*, изнад Ефловца; *Коритник*, изнад Лазаропоља; *Думовица*, изнад Тресонча; *Бистра*; *Календерица*; *Малишар*[1], изнад Нићорова; *Лајиница* (*Влајиница*) изнад Врутока где извире Вардар; и

[1] Ово је *Мали Шар*, на акцентом спојена реч. Тако, Малоречани а и Нићоровци говоре и држе, да је овај њихов вис Мали Шар, а спрам овога и више Велике Реке да је велики Шар, т. ј. онај врх што је у реду Кораба а на самом венцу Шара.

Радомир на коме има доста бачила, где се сири најбољи *шарски сир* (мештани кажу „шарско сирење“, а и свуда у Поморављу каже се *сирење*[1]. Остале огранке и планине нарочито оне са запада за сада није ми могуће приказати, јер описати Шар у свему значи описати једну читаву државицу, а с подацима који су ми при руци, не би се могло више без погрешке говорити.

Шар се слободно може назвати царем планина, не само у Србији већ и на целом Балканском полуострву, јер својом висином надвишава све остале и везује их својим ланцима за се, тако, да се може са Шара поћи на све четири стране света и доћи на Велебит, Пинд, Балкан (Хемус), Цер и Мироч, а да се нигде не прелази река ни укваси нога[2]. Таква снага земље, која својом висином, јачином и масом везује толике друге и далеке планине, вредна је особитог изучавања и познавања само кад за то настану боље и подесније прилике.

[1] Тако се каже и око Тамнаве. Коректор.

[2] *Од Шара на Велебит* може се доћи а да се нога не укваси преко ових главних планина: Црнољеве, Милановца, Дренице, Чичавице, Девича, Жљеба, Проклетије, Кома, Трескавице, Зеца и Динара. *До Пинда*, преко: Влајинице или и Стогова, Пелистера, Нечечке, Вича и Грамоча. *До Балкана*, преко: Неродимске, поред језера Сазлије, Карадага (скопљанске Црне Горе), Рујна, Св. Илије, Бабине Пољане, Костурнице, Вискера, Витоша и Рила. *До Цера*, преко: Црнољеве, Милановца, Дренице, Чичавице, Девича Жљеба, Голије, Javора, Златибора и Повлена. *До Мироча*, истим венцима којима се иде и за Балкан до Костурнице, одакле савија у лево између Сливнице и Драгомана, преко Три Уши, Старе планине, Озрена, Ртња и Стола.

Ово наведох само ради упоређења.

Да напоменем само, да испод голих и стеновитих највиших шарских врхова, обраслих маовином и плапинском травом *ласеником*, коју ни дивљач не пасе, расте доле у низини бука (буква[1]), дива јасика (топола), бор, смрека, ефла (јела), јавор, габер (граб), доб (дуб), дрен, клен, кестен, леска и разноврсна шума и гора.

Знатно је споменути да на Шару расте и *чај*. Реканци га беру обично у Мају док још није прецветао, и зову га *мајски чај*. Чај је овај врло укусан, и сељаци га радо пију. Р. Огњановић из Галичника вели, да је доста јак и да би могао заменити онај који се доноси из бела света, само кад би му се поклонила већа пажња и кад би се више пазило на начин бербе, чувања и пресовања. Тако исто на Шару расте и *салеп* (каћунак). Срби и Арнаути беру овај салеп, па га продају по Београду и Солуну, Нишу и Битољу, Скопљу и Призрену и другим местима; а разносе га и по далеком свету ван српских крајева, познати под именом *салебџије*.

Најзгодније ми је овде да поменем и дивље становнике (зверове) шарске. Колико ми је за сада познато на Шару и његовим огранцима живи разна дивљач, као: јелени, кошуте, срне, дивље козе, дивље свиње, медведи, вуци и остала разноврсна дивљина. Виђају се читава стада дивљих коза од по 50, 100 и више. Оне живе по највишим врхо-

[1] На јужној страни Шара Реканци говоре: бука, дива, ефла, габер, доб.

вима и стенама, онамо где је сам крш и голо стење с маовином, а силазе и у ниже крајеве у сићњаре и шибље, и траже згодну шуму за брст (храну). Дивно их је посматрати како скачу с једног крша на други, и како се веругају по непроходним амбисима и провалијама. Оне силазе зими са врхова Кораба и других шарских висова и планина чак и у сеоске атаре, па и у нека села кад завеје велики снег, те их тада мештани лакше лове.

Осим ових зверова и осталих животиња, живе на Шару, као на највећој планини у Србији, и највећи јастреби и орлови, које често облаци однесу међу муње и громове! А за дивно чудо на нижим шарским огранцима живе и фазани[1], који својим особитим и сјајним перјем, а нарочито певањем (кукурекањем) по пространим шарским планинама заносе и удивљавају мештане.

III

Хидрографско гледиште

Као што Шар својом висином и снагом (масом) надвишава и претеже све планине на Балканскоме полуострву, те их природно и везује за се. тако он са свим природно снагом своје висине лучи и воду, не само на све стране у близини око себе, већ и за сва три мора око Балканскога полуострва (Јадранско, Бело и Црно море). Нема друге планине на овоме полуострву, која би лу-

[1] Дивље кокоши

чила воду из своје утробе за три мора сем Шара. Он из својих огранака лучи воду за Бело море преко Вардара и његових левих уточица до Лепенца; за Црно море преко Ситничких уточица, које избијају из Језерцета и Неродимске као из непосредних најсевернијих шарских огранака, а преко Ибра, Мораве и Дунава: за Јадранско море преко Бистрице, Љуме и Радике, које се сливају у оба Дрима и у Бојану. Ето каква је снага Шара, који зауставља грдне и страшне облаке, умирује их и стишава њихову страховиту борбу, прима их у госте преображене, па их по том испраћа мирне завичају, са жељом да га опет с пуцњавом и песмом громова походе!

Из Шара извиру многобројни поточићи и потоци, речице и реке, чиј број и називе није могуће у садашњим приликама сазнати и прибележити, као што нису још позната ни сва места на њему.

Главније и познатије реке, које извиру из Шара ове су:

1. *Вардар*, извире с југоисточне стране из шарског огранка Лајинице (Влајинице) планине код села Рутока (Врутока), а протиче мимо Гостивар, Тетово, кроз Скопље, Велес, Демир-Капију, мимо Ђевђелију, кроз Чингене Дервен избија у солунско равно поље, остављајући с леве стране језеро Ржан, а с десне планину Паик, спушта се у бурне морске таласе између Солуна и Бистрице.

2. *Радика*, са својим изворима Големе и Мале реке, избија с првим из Радомира а с другим од повише села Маврова, па се пробија кроз јужни део Шара поред манастира св. Јована „Бигорског“, и утиче у Црни Дрим више Дебра (горњег).

3. *Лепенац*, са својом приточицом Неродимком, извире са северне стране Шара из краја Љуботена, па тече на исток до Соколице, а за тим скрене право на југ мимо Качаник и између Шара и Црне Горе (скопљанске), утиче у Вардар више Скопља.

4. *Бистрица*, извире на северној страни Шара код Превалца, па силази са шарских висова кроз Срецку жупу, Дрван-град, поред Крк-бунара (40 извора), Душановог манастира и града, кроз Призрен испод кога утиче у Бели Дрим.

5. *Љума*, око које сада живе сами Скипетари (Арбанаси — Албанези — Арнаути) и поарбанашени Срби, због чега је овај крај Шара најмање и познат. Ова река извире на западној страни Шара и утиче у Дрим близу стицаја оба Дрима. Љума значи то исто што и река на скипетарском језику, па је значајно да се Скипетари око ове реке на западном крају Шара зову *Љумљани*, а Срби на јужноме крају овога око Радике *Реканци*[1].

6. *Велика-Треска*, и ова река са два имена (горњи њен ток зове се Велика а доњи Треска)

[1] Значајно је да на Шару и његовим огранцима има доста подједнаких назива места, река и висова; тако, на јужној страни постоји по један Коритник и Дух, а тако и на северној, а може бити и више, што је доказ да Шар запрема врло велики простор.

извире из последњих југо-источних али непосредних шарских огранака Коритника и Јаме, тако, да с ових огранака избијају с једне (северне) стране извори за Радику, с друге (источне) за Велику, и с треће стране а из Влајинице за Вардар. Онде где извире Велика зове се оно место Извор, јер је сам извор Велике највећи од свију осталих извора у околини. Велика протиче поред, манастира Пречисте, варошп Кичева и кроз Пореч (жупу), а кад изађе из клисуре поречке зове се Треска и као таква слива се у Вардар више Скопља.

Има у народу чудна прича о Великој и Црноме дриму. На два часа испод Струге, у оридској нахији, а на Црноме Дриму стоји село Дабовјани од својих 25 кућа самих Арнаута пресељених из Дебарске нахије. Ту код тога села стоји и мост преко Дрима, а обале су од самога крша (камена), где је била и турска кула (стражара). Код овог моста између кршевитих дримских обала, дримска вода на једноме месту силно заокреће (кружи) у ковитлац непрестано с јаким шуштањем и хуком пенушећи се као да ври, и од тога својег ломлења изгледа као бела а блешти као кристал.

У близини овога страшнога вира купали су се пре 50 година неколико стражара, па их је све ова страховита чевритија занела и привукла у своје чудновато дно, из ког их Дрим није могао понети даље на својим брзим таласима. Кад су ове јаднике вадили чакљама десио се ту и гле-

дао Митар Н. Шуменковић из оридске нахије. Причали су мештани том приликом, да лешине ових утопљеника нису могле проћи кроз оно чудновато дно овога вира и чевртије, јер је пештера узана да само вода и ситније ствари могу кроз њу проћи. (Куда?!)

Одавно се народ довијао и домишљао где ова дримска вода одилази што пропада у бездан и понор кроз ону пештеру (дно овог вира[1]), па је дошао на мисао да та вода упада кроз пукотине камења у земљу, кроз ову пролази и избија код Извора под именом реке Велике. Да на ову мисао дође повод је истоветна вода и риба! Веле да је вода Велике онаква иста каква је и дримска, а таква и риба пастрмка какве нема у другим оближњим рекама, већ каква је у Црноме Дриму и Оридском језеру, таква је и у Великој; па и чудноват и јак извор Велике, веле да их је навео на ту мисао, и ако од Дабовјана до извора Велике има преко 10 брдских часова хода.

Прича народ даље, да би ову ствар испитали, чинили су некада стари опите на овај начин: једни су били код овога Дримскога вира, а други на извору Велике. Ови што су на Дриму били спустили су у овај чудновати вир руно вуне, и на велико чудо то исто руно изашло је на извору Велике! И тако је народ дошао до уверења да је вода Дрима и Велике једна и иста!

[1] По овој чудној причи изгледало би да мали део воде понире, а већи отиче даље својим коритом.

Тако народ и данас прича и верује. И заиста би била колико чудна толико и занимљива историја воде дримске, кад би се случајно и ово чудо народно обистинило. Сада се зна да она извире јужно од Оридскога језера у атару манастира Св. Наума, да протиче кроз сред Оридскога језера и да се слива у јадранско море. А кад би се обистинила ова народна прича, онда би Црни Дрим имао овакву историју: извире у атару Св. Наума близу јужне обале Оридскога језера; пролази кроз Оридско језеро (вода се дримска види како протиче језерску и зна се дримско водено корито с воденим обалама!); понире код Дабовјана и појављује се опет на бели свет под именом Велике и Треске, па се спушта коритом Вардара у Бело — Јегејско — море. Други крак његов тече к Јадранскоме мору, где у своме току на западној страни Шара прима својега брата, Бели Дрим, па више Леша понире у земљу, опет избија на површину и упада у Јадранско море: а трећи његов крак стиче се у Бојану с ниже Скадра.

Дакле Црни Дрим тече и кроз воду и кроз земљу и површином, а слива се у два мора и у једну реку! А одкуда ли избија његов извор код манастира Св. Наума и из којих можда других река? Бог то зна! *То је заиста загонетка и весела природина игра.*

IV

Политичко гледиште.

Шар је већ пуних 500 година до прошле (1889—1389=500) под Турцима, али како пре турске навале, тако и данас око њега и на његовим огранцима живе Срби. Истина да су сада на западној страни измешани у великом броју с Арбрнасима, али су Арбанаси ту досељеници као што ће се ниже видети.

Откад је Срба на овом Балканском полуострову, увек су Срби били надмоћнији на Шару, и ако је Византија као јача и с вештијом војском држала јужни део његов ; али кад год су Срби улучили прилику и слабост Византије, ослобођавали су своју браћу са свију страна горостаснога Шара као Немања и други. Немања је ослободио оба Полога и оба Пилота, логично и цео Шар. Имати ове крајеве а немати Шар била би немогућност. Историци нису често спомињали Шар што је био ненасељен и пуст (земља зверова и у опште дивљине), а сада су Срби бегајући испред турскога насиља населили доста велике и високе шарске огранке.

Шар је као непроходан[1] био највећи град и одбрана Срба од нападаја Византинаца с истока

[1] Преко Шара ретко кад људи прелазе, јер нема путова, међу тим непрестано дувају јаки ветрови и вечна зима царује, те је шарски хрбат и до данас остао потпуно слободна земља зверова и дивљине. Једини је пролаз преко Шара, и то само лети, између Тетова и Призрена, где је најнижи хрбат (венац), и тај се про-

из најстаријих времена. Он је својом непроходношћу бранио Србе од разних отимача и пљачкаша, он им је био најјачи град и бедем, чувао је осећаје и снагу српску да сазри у племенштини за већи политички живот.

Као што рекох на огранцима Шара живе Срби и ако су сада скоро све сами Арбаниси на западној страни око Љуме и Доњег Дебра. Зна се да на јужној страни живе у већини Срби око Радике и њене приточице Мале Реке, који се због Реке или Радике зову Реканци, прозвани (извикани) Ми-

лаз рачуна као „царска џада“ (пут)! За осам а и више часова стиже се овим путем из Тетова у Призрен и обратно, било пешке или на коњу. Половина пута је код Шиловрха, ту се највише одмарају путници. Кад се пође из Призрена, одмах се пење пут уз брдо (уз Шар), поред села Стружа, Караташа (Црног Камена) где стоји и кула, за тим се дуго и мучно путује док се дође на Шиловрх; одатле се пут спушта на ниже преко спахијског гроба, села Вешала до у Тетово. Рећи ће неко, кад се то каже царска џада, да је доста добар пут, међу тим није ни права козја путина јер је таква врлет и стрмен, а на неким местима такав узан пролаз, да једва пролазе товарни коњи лети, а зими кад су велики снегови и вејавице нико туда и не мисли путовати, јер се по два и више месеца и не познаје пут.

Једини је од српских писаца г. М. С. Милојевић прошао овим путем 1870 године, који га је најопширније описао и он вели у 9 и 10 бр. „Српства од 1888 г., да је овај пут доста широк и насут и да га је правио потурица Омер Екрем паша да пречим путем превлачи топове и војску противу Црне Горе и Ерцеговине; а г. архимандрит Сава Дечански у II. књ. „Братства“ стр. 50 вели: да је сераскер Рашид паша 1844 год, правио овај пут и превукао топове кад је ишао против Арнаута(?) Како му драго, правио овај или онај паша, ове или оне године, или можда су га и обојица просецали и правили, тек сада се једва познаје козја стаза и то само лети, а близу Тетова познају се остаци тога колико мучног толико страшног шарског насипа.

јаци[1] : а око Големе реке, другог крака Радике живи народа око 15 села, који збори арбанаски а вере је источно православне, у цркви слуша словенску службу. *славу* слави и све обичаји има као и остали околни Срби. Ове Големоречане шарске цео живот (вера и обичаји) чини Србима, а пак језик одвлачи их Скипетарима (Арбанасима). Тешко је на пречац и без дубљег и без јачег испитивања и проучавања изрећи суд којој народности они припадају. Ја не бих могао за сада рећи да су Срби, и ако сам на другом месту и раније рекао да су српскога племена; јер има много више поарбанашених Срба с леве стране Црнога Дрима, познатих под именом Торбеша, па ипак они ни данас не знају, нити говоре арбанаски већ српски; само их чини мухамеданска вера Арбанасима, као што чини оне Србе у Босни и Ерцеговини мухамеданска вера Турцима. Ну мени се чини да су они и по вери и по крви једнаки с онима такође источно-православнима што живе око Елбасана и

[1] Нисам проучавао да ли је *Мијак* какво старо српско племенско име, као што му неки приписују историјску вредност, али само то знам што се преда мном дешавало. Кад назовеш Реканца Мијаком, он ти се срдито окрене и одврати: *„ти си Мијак, а не ја“*. По овоме судећи Мијак је сада ружно име, па ма да је и било некада у поштовању. Тако су исто прозвани Кичевци и околина другим именом *Брсјацима*, које такође Кичевци сматрају као што Реканац сматра назив *Мијак*.

Кад ови из Кичевске околине сиђу у прилепско поље на рад (сад обично код Турака у ангарију), рећи ће Прилепчанци *„ето их Брсјаци већ дошли“*. Прилепчанац кад некоме каже да је хитар, лак и да брзо и лако иде, каже му: *„прави си Брсјак, одиш као Брсјак“*. Али као да се и ово каже у подсмех.

манастира Св. Јована, у коме је тело српског краља Владимира, који је мученички испустио душу у Преспи 1015 године.

Ови се још зову Шпатараци (Сабљари).

Ма да су сада и Арбанаси шарски становници, разуме се у много мањем броју, ипак су они дошљаци према Србима. Они су почели долазити из своје праве постојбине из крајева Јањине, Војуше, Девола, Шкумбија и Арсена за време највећег турског беснила и насиља у 16 и 17 веку а при свршетку 17 и у почетку прошлога века нагрнули су и прешли из Рабна (садање Фанде) преко Црног и великог Дрима[1], те су и потиснули Србе са Доњег Дебра и Реке (Љуме), т. ј. са целог западног шарског краја: а за тим су населили Проклетију планину и околину, и наступили у Подримље (Метохију, Бели Дрим). Кад су пак српски патријарси почели напуштати своју духовну престоницу Пећ и с хиљадама Срба бегали од насиља турског и обести скипетарске у Аустро-угарску[2], а наро-

1 Велики Дрим разуме се од састава оба Дрима Белог и Црног до утока у Бојану и Море.

2 Овај поступак наших патријараха и ако доста правда турско насиље и интересованост бечке владе, ипак пред историјом српскога народа он се не може довољно оправдати. Тај њихов поступак највише је допринео те су Срби тако проређени, истурчени, поарбанашени у срцу Србије, а што су најцрње и горе урадили, то је што су напустили један српски престо, који и ако је у мучном положају био, ипак је са олтара српским устима одушевљавао и храбрио српски народ на трајност. Тај олтар Турска не би смела укидати, јер је историјом освештан, та она не сме да укине јуче посталу бугарску екзархију, која животари у Цариграду без паству! Дакле није грчка патријаршија крива но наша, која је тра-

чито од кад је српска патријаршија уништена (1766 г.), Скипетари су нагрнули и населили цело Косово и околину, па чак допрли до Јастрепца и Крушевца, те се безразложно слушало и говорило у најновије доба у Шумадији (Подунавској Краљевини Србији), да је и Топлица прави Арнаутлук!! и ако овај наступа тек од великог Дрима, а у старини од Фанде и Маће, дакле није био ни око Шара.

У главноме на шарским огранцима живе Срби у већини, сем на западној страни око Доњег Дебра и Љуме, а и ови су већином као они у Гори и Опољу (жупама између Призрена и Љуме) по-

жила преко леба погаче“ и која није имала довољно духовно-државничке свести. Сваки своје треба да чува а не да напушта, па кад неко други то придигне као пусто, онда се опет криви овај што је ушао у пустињу, а не онај главни лењи или и лакомни кривац који се одрекао права! Та Турци нису уништили српску патријаршију ни после овога погрешнога посла наших патријараха на пола века и више (тек 1766 г.) А то што су тек те године учинили, изискивала је политика њихове државе, и они ни најмање нису криви као Турци.

Само да напоменем: какво би сада стање било на Балкану да су наши патријарси и душу своју полагали за *овце* своје? Да ли би после устанка 1804 и 1805 г. била онаква и онолика Србија? Да ли би било јучерање бугарске екзархије која буши и претендује на територију српске духовне државе? Какав би сада био сјај српскога имена да је обасјаван српском црквом непрекидно од Родопа (Самокова) до јадранскога мора упоредо с митрополијом оридском? И најзад да ли би било онаког незнања и непознавања наше народности око Саве и Дунава, као што је било све до 1870 године?!

Поступак овај главара српске цркве не може се оправдати. Оно што су они упропастили тешко се враћа и с великим напорима, па опет неће се моћи све повратити.

арбанашени Срби који се због тога зову Арнауташима за разлику од правих Арнаута. Ево како наводи г. Ив. Јастребов: „У Опољу било је још старих људи, који нису хтели никако променити свој српски језик на арнаутски, али пошто су ови старци помрли у Опољу се престало са свим служити српским језиком. Године 1820 у Љуми још много су се служили српским језиком. Ми знамо и сад неке Љумљане, који нама сведоче да су њихови оцеви од прилике пре 50 година још зборили српским језиком" — — — — — — „Не треба губити из вида и то да Љумљани држећи славу држе њу баш по старом обичају: по два по три дана госте своје познанике, долазећи к њима на славу" — — — — „После бегства Арсенија 3-ћег Чарнојевића и Арсенија 4-тог Јовановића српско име тако је било мрско овде, да су не само хришћани из страха, но и сами потурчењаци морали изабрати језик арнаутски да се удворе код мухамеданаца. Само је Гора задржала свој српски језик, премда је била тако исто потурчена и ако се становницима Турци ругају њиховим српским језиком и они би одавно променили матерни језик али због жена које немају сношаја ни са Арнаутима ни са Арнауташима, морају говорити српски".[1]

На простору који заузима Шар са својим непосредним огранцима не може се тачно рећи колико душа живи, али по подацима који су ми при

[1] „Гласник" срп. уч. друштва, књ. XLIII, стр. 37, 38, 39 и 42, чланак *Синан-паша и Кукли-бег*, од г. Ив. Јастребова.

руци може се слободно казати да има 340.000 становника, од којих је од прилике:

120.000 Срба православних,
40.000 Торбеша (Срба поарбанашених),
80.000 Арнауташа (Срба поарбанашен.),
60.000 Арнаута правих,
30.000 Турака, и
10.000 разних народа.

Око Шара су најзнатније и најглавније српске старе престонице: *Скопље* и *Призрен*. Шар је средиште Срба и Србије још из првих времена. Око њега се никад није српски осећај губио (он тиња и данас), нити се име српско замењивало другим крајишним називом. *Шар је чувар српскога имена и осећаја од вајкада па и данас.* Ово сваки Србин ма на ком крају Српства био нека дубоко схвати и запамти, нека уреже у душу своју и нека му буде осећај ако не јачи, а оно бар онолики, колики је сада код самих већ на издисају Срба на Шару.

Као што је Шар судбоносан у природноме положају свом, те као највећи међу планинама, не само у Србији већ на целом Балканском полуострову, везује за се остале далеке планине и једини лучи воде за сва три мора што опкољавају ово тропоље, тако је он судбоносан у политичком животу народа, који га има у рукама. И ово нека сваки Србин добро упамти и својим млађима прича: ко буде имао Шар у рукама, тај ће имати и Вар-

дар и Мораву, и Саву и Дунав, и западно приморје, а над јужним ће доминирати.—

Срби свуда певају Шар и његову природну силу и величину, нарочито има дивотних овчарских песама. Ја ћу овде само једну такву узети из разних крајева а у више варијаната, као што сам је и у почетку цитирао:

1. *варијанат* (из оридске нахије, с леве стране Црнога Дрима)

Попаднала Шар планина, Калино!
Каливеро, вито перо зелено![1]
Потфатило три овчари, Калино!
Једен овчар се молеше, Калино,
Пушти мене Шар планино, Калино,
Имам сина за жењење, Калино;
Други овчар се молеше, Калино,
Пушти мене Шар планино, Калино,
Имам дете за крштење, Калино;
Трећи овчар не се молит, Калино,
Дрш'ме, дрш'ме Шар планино, Калино,
Ја сум сирок сиромашец, Калино,
Никој немам од никоде, Калино.
Та ми стана Шар планина, Калино,
Си отпушти сирок овчар, Калино,
Два овчари не *и* пуштат, Калино!

2. *варијанат* (из крајева међу Црном и Великом око Крушева).

[1] Овај се стих као припев додаје сваком стиху при певању.

Ми попаднала та Шар планина,
Аман, аман!

Ми попаднала та Шар планина,
Аман, аман!

Ми поклопила до три овчари,
Ми поклопила до три овчари.[1]

Првијо овчар је се молеше,
Пушти ме мене ти Шар планино.

Ја имам мајка дома ме чекат,
Мене ме чекат, мене ме жалит.

Мене ме жалит, мене ме плачит,
Ја да си појдам дома кај мајка.

Другијо овчар је се молеше,
Пушти ме мене Шар планино.

Ја имам сестра дома ме чекат,
Мене ме чекат, мене ме жалит.

Мене ме жалит, руба ми готвит,
Руба ми готвит, да се променам.

Да се променам, да се прошетам,
Да се прошетам со пријатели.

Трећијо овчар је се молеше,
Пушти ме мене ти Шар планино.

1 При певању повторава се сваки стих, а првом стиху додаје се припев *аман, аман.*

Ја имам жена дома ме мислит,
Мене ме мислит дома да појдам,

Дома да појдам, ја да се видам,
Ја да се видам со мо' роднина.

Жена ме жалит дури да умрам,
От ко' ће умрам до шес недели.

А сестра жалит дур да с' омажит,
Дур да с омажит за своја стрећа.

А мајка жалит дури да умрит,
Со своја душа да се разделит.

3. *варијанат* (из крајева око Струге и Оридскога језера).

Бог д' убијет, Бог д' убијет
Шар планина, аман!
Бог д' убијет, Бог д' убијет
Шар планина

Шћо потфати, шћо потфати
Три офчари аман!
Шћо потфати, шћо потфати
Три овчари.[1]

Три офчари млади бећари,
Први офчар је се молит:

[1] Овако се при певању понавља сваки стих и додаје *аман* као припев.

„Пуштњи мене Шар планина,
„Имам жена шћо да ме жалат.
С' одговори Шар планина:
„Жена жалит шес недели.
Други офчар је се молит:
„Пушћи мене Шар планина,
„Имам сестра шћо да ме жалат.
С' одговори Шар планина:
„Сестра жалат три годиви.
Трећи офчар је се молит:
„Пушћи мене Шар планина,
„Имам мајка шћо да ме жалат.
С' одговори Шар планина:
„Мајка жалат дур до века,
„Дур до века, дур до гроба,
„Кога гламна ћа залистит,
„Тога мајка ћа заборавит.

4. *варијанат* (из Подунавља и Шумадије — Краљевине Србије)

Падај, падај Шар планино,
Падај, падај Шар планино,
Ајде момо де, де душо де![1]

Ти ми уби три овчара.
Први овчар проговара:
„Пусти мене Шар планино,
„Имам мајку жалиће ме.

[1] Сваки се стих понавља при певању и овај припев додаје,

Други овчар проговара:
„Пусти мене Шар планино,
„Имам сестру жалиће ме.
Трећи овчар проговара:
„Пусти мене Шар планино,
„Имам жену жалиће ме.
Одговара Шар планина:
„Мајка жали док не умре,
„Сестра жали за годину,
„Жена жали дан до подне!

Да наведем још две песме, једну из битољске околине а другу из Босне:

Из битољске околине око Црне:

Се собрале, се набрале
Тристамина арамија,
На пустана, леле, Шар планина,
На незина височина,
На незина широчина,
Тамо ручек да ручаат,
Да си делат пуста стока,
Пуста стока сиромашка.
Едно дете, клето куче,
Нито руча, нито пије,
Нито дели пуста стока,
Туку шета горе долу,
Горе долу нис планина,
На тамбура насвирува,
Горе долу распалува,

Остра сабја извадува,
Што догледа потерата,
Ми извади остра сабја,
И засука сите Турци,
Како сокол сколовранци,
И посече сите турски главатари.

Из Босне:

Двоје чобанчади.

Овце чува млад' Јоване
Двије године,
Поред њега добра пољка,
Добра ђевојка.
Кад настаде треће љето, —
Трећа година, —
Опрема се млад' Јоване
Дома да иде.
Проговара добра пољка,
Добра ђевојка:
«Ја ћу с тобом млад' Јоване,
„Млади чобане.
Ал' говори млад' Јоване,
Млади чобане:
„Не мож' са мном добра пољко.
„Добра ђевојко.
„Широко је равно поље,
„Прешетат га не'ш,
„Висока је Шар планина,
„Прегазит' је не'ш,

„Дубока је Бимбер вода,
„Препливат је не'ш,
„Срдита је мајка моја,
„Угодит јој не'ш.
Опет вели добра пољка,
Добра ђевојка:
„Прешетаћу равно поље,
„Цви'јеће берући,
Прегазићу Шар планину
В'јенце плетући,
Препливаћу Бимбер воду
Лице мијући,
Угодићу мајци твојој
Тебе љубећи![1]

Свуда се пева Шар. Нема дакле краја и кутића у Српству да не зна за Шар. То значи да је Шар срце Срба и Србије. Ни једна се планина ни крај толико не спомиње у песмама колико Шар. Биће их толико варијаната колико има жупа и крајишта у Српству.

Куд спада Шар, у Стару Србију или у Маћедонију?

Ја сам већ на више места писао и доказивао, да целокупан Шар припада целој Старој Србији а никако Маћедонији, и обележио сам границе и појмове и једне и друге области с доказима ис-

[1] „Нова Зета“ бр. 4, год. I, стр. 159. Прибележио у Новоме, у Босни, Вељко Р.

торијским; међу тим наши писци продужавају и говоре и то баш у „Браству“, да су српски владаоци у средњем веку *освајали* Скопље у Маћедонији!

За име света, докле ћемо се поводити за страпцима, кад се зна како су они описивали наше крајеве и са ког гледишта у најновије доба од пре 40—50 година! За што да усвајамо њихова мишљења која немају ништа с историјом ни са народним поимањем, и која иду противу српскога живља и духа? Знате ли да по њиховој пропагандској граници Маћедоније и Старе Србије, није вам ни Неродимља ни Качаник у Старој Србији?! Знате ли ви, који тако пишете, где су та места у истини и у природи?! Знате ли ви где вам је центар државне српске мисли био? Знате ли ви који су крајеви помагали највише да се створи у средњем веку држава под именом Србија?

Ја немам воље по сто пута да пишем и доказујем једну исту ствар, а немам ни времена да о томе говорим, само бих још молио ту господу да ми кажу ма кога историка или географа старога или средњега века који рече да је Скопље а с њим и три четвртине Шара у Маћедонији? Нек се наведе и покаже само једна историјска стара карта, која би обележавала да је Шар у Маћедонији, а с њим Скопље и друга околна места, па да и ја једном признам и не губим времена у

овакој борби, кад је вама тако угодно и по интересе српске корисно.[1]

Колико је мени познато нема старих историка и старе историјске карте, која би прибрајала Шар и Скопље Маћедонији. Међу тим сада је услед обновљене подунавске Србије, а за разлику од исте, јужни крај прозван *Стара Србија*, који термин не само мештани признају и њиме се диче, већ га признају и сви странци и учени свет, осим јединих Бугара. Кад је дакле тако, онда бих скромно питао за што Скопље та једина стара царска српска престоница, да не буде у том срцу негдашње Србије, јер другога имена сада нема, а старо је име Дарданија, заборављено и застарело пре нашега државнога живота. Назив *Стара Србија*

[1] Баш овога часа прочитах *прилошке о Маћедонији* г. И. Руварца („Коло". бр. 5, од ове године, стр. 147—150.) И г. Руварац је најбоље увидео за што су појединци спомињали и поносили се именом Маћедонским, и означавали Маћедонију онде где јој никад места није било. Он наводи из 16 века како је Божидар Вуковић прибележио да је из Подгорице, у Маћедонији! Јерођакон Мојсије из Дечана, у Маћедонији.! Јаков Крајков син из Софије, у Маћедонији! Дакле, као што је г. Руварац тачно увидео, све је ово бркала сујета и незнање по Венецији и Италији, а мени се чини да је том бркању ишла на руку највише корист.

Та да не идемо далеко, ево што смо ми чули и видели у Београду на Митингу „Булеварском" 1885 године. На том митингу, какав и да је, била су два лица, која су главну улогу имала, па један од њих двојице и ако је из Приштине, да би се само свету на „Булевару" приказао као знатнији, довикнуо је целом митингу гласно: „*нас двојица смо из Маћедоније*"! Међу тим сумња је и за онога другога да је из историјске Маћедоније, јер је из предела северно од Еригона (Црне). Ово само споменух у потврду гледишта г. Руварца. Из овога се може јасно увидети од колике је вредности причање Мусакија скитајући се по Италији.

поникао је да покаже, да је сва моћ будуће Србије у њеноме крају и да без ње садањи крај, што се зове краљевина Србија, не ће бити моћан на Балканскоме полуострову. Па сме ли се и Шар избацити из Старе Србије, тај чувар вајкадашњег осећаја и народног и државног, оличеног у имену Србин?

Ја мислим да би српски писци (историци и географи, а с њима сви наставници) ваљало ову ствар да прихвате, и најзад да је сами једном са сваке стране проуче и испитају с позитивног гледишта, те да се страни свет а и наша омладина више не вара.

По моме досадашњем испитивању и проучавању сада не постоји назив *Маћедонија*, ни код народа везаног за огњиште и земљу у историској Маћедонији, ни у администрацији турској, већ једино у појединим новијим списима и пропагандским устима, који из рачуна и шовинистичких жеља шире границе Маћедоније, једино да сузбију име српско *Стара Србија*, које их гуши и не да им мира и кад спавају.

Па кад нема тога назива код народа у историјској Маћедонији, за што би га бар ми Срби раширивали и њим гушили и доводили у сумњу праве и чисте српске крајеве?! Ја сам из поштовања према историји обележио Маћедонију, и ако се, као што рекох, народ сада у њој не зове Маћедонцем; и по историјским подацима она се граничи са севера рекама Црном (Еригоном), Стру-

жицом и Демир-Капијом вардарском, — то је историјска северна граница Маћедоније: са запада су јој границе: Пелистер, Неречка, Вич; с југа: Тесалија и Бело море; с истока река Места и преко ове до пл. Родопе.

Цео, дакле, западни и северни крај од ове историјске Маћедоније спада у Стару Србију, и по самом природном положају, и по освештаном политичком животу до доласка Турака у Европу. И по томе Стара Србија дели се на јужну, северну и западну. У прва два дела живе Срби, а у трећем Скипетари (Арбанаси или Албанези или најзад Арнаути). У јужној су главније вароши: Скоље, Куманово, Криворечка паланка, Кратово, Тетово, Гостивар, Дебар (горњи), Струга, Орид, Ресен, Крушево, Кичево, Прилеп, Велес, Штип, Кочане и т. д. а на најјужнијем крају је и Костур. У северној Призрен, Приштина, Гинлане, Митровица, Ђаковица, Пећ, Рожај, Плав, Гусиње, Нови Пазар, Сремица и т. д. У западној: Елбасан, Тиран, Леш, Скадар, Кроја, Драч и т. д. — То је кратак преглед правога стања ствари у овоме погледу.

Још бих имао да коју рекнем о изразима „отети„ и освојити“, које често неки писци доиста неразложно употребљавају, кад веле: *српски владалац оте или освоји Скопље, па још у Маћедонији*! И пре Немање и после тога, кад год су српски владаоци улучили згодну прилику и слабост Византије, увек су нагињали, почињали и ослобођавали

свој народ испод византијске власти: а никад ваљада нису мислили, нити им је могло на ум пасти да отимају и освајају туђе земље и народе (бар народе), кад ни свој ослободили нису. Велим да њима није ни на ум падало, а камо ли тако да се изражавају, као што ни садањим српским владаоцима тај израз нико не придева,; нити они тако мисле, већ држе и мисле да им је дужност да свој народ прикупе и ослободе испод туђинске владавине. Тако, кнез Милош није отео ни од кога Шумадију и подунавље, но је свој народ у своме крају ослободио, у колико је могао: кнез Михајло није отео или освојио градове у својој земљи од Турака, но их је напудио из градова; краљ Милан I. није отео или освојио од Турака: Ниш, Пирот, Лесковац, Врању, Тополицу и т. д. но је ослободио од Турака и присаједииио један крај Старе Србије раније ослобођеној Подунавској Србији; кнез Никола није отео Уцињ и Бар, но је ослободио тај мали део старога српског приморја, као један српски владалац. Ето какви су данас изрази у овом погледу спрам Турака, па такви су морали бити и у средњем веку спрам Византије. Једино би се могли пришити изрази *отети* и *освојити* Душану, који је јужне и источне границе Србије далеко раширио, а никаквом другом српском владаоцу, а најмање се може рећи да је који српски владалац освајао и отимао Скопље, а међу тим око њега су живели Срби! Али да је Скопље чак у Маћедонији за време Немањића, то је више но смешно!

ДОДАТАК

Само још једну о Шару. Неки би хтели да се наше полострово не зове Балканско, те су једни, било писмено или усмено, предлагали и учили да се зове *Илирско*, други пак *Српско*, а трећи нагињали да се зове *Шарско*. Узроке ових предлагача није тешко погодити, сваки је своме осећају нагињао. Међу тим кад се ствар зрело разгледа немају ни један право. Ми смо у најновије доба, кад се је наша књижевност почела препорођавати и од кад је обновљен један кутић наше државе, затекли да се зове *Балканско полуострово*. Истина је и овај назив скорашњи и произвољан, јер га је натурио један путник (странац). Путујући он у прошломе веку за Цариград Дунавом између Румуније и Бугарске, угледао је једну дугачку планину (стари Хемус), која се пружа паралелно с Дунавом к Црноме мору. На питање његово, одговорили су му наши мештани, да се та планина зове Балкан, и он је по овоме називу и прозвао цело наше тропоље *Балканско полуострово*, како га ми и остали свет сада зовемо. Али као што рекох наша препорођена књижевност и обновљени политички живот такав су назив затекли и усвојили, па држим да немамо довољних разлога ни мењати га. Бар ће се једини тај турски назив сачувати, јер тврдо верујем да ће се све остале речи

и све турске успомене збрисати и заменити народним, ако верујемо српскоме гуслару:

— — — — — — — — — — — — — —

„Друмови ће пожељет' Турака,
„Ал' Турака нигде бити неће.

— — — — — — — — — — — — — —

10 Априла 1890 г.
у Цариграду.

М. В. Веселиновић.

ПРЕД ЦРКВОМ

спев

Стевана Ј. Јевтића.

I

Живео је негда у некоме крају,
(Мало има људи који ово знају)
Папуџија Тима, не питајте како?
Сиротињи, знате, то да није лако!...
Сиротиња живи од данас до сутра.
Страшне су јој ноћи, још страшнија јутра,
Када нема чиме јадна да се рани,
Од невоље тешке су чим да се брани.
Очајав'о тако задуго је Тима,
У души му тешко, а у срцу зима;
Некад богат беше, пун му дућан ствари,
Беше тада млађан, а сад беше стари.
Замало па тезге постадоше празне,
А невоље њега окупише разне....
У том месту људи нису ишли боси,
Папуче му нико не хтеде да носи,
А можда и зато, много што је пио,
Те папуче своје рђаво је шио!....
Настало је време црно и чемерно,

Описати пером то се не да верно,
Какву муку љуту мајстор Тима пати,
Па још кад се, болан, са женом инати!....
А чудна је Пела, жена јадног Тиме,
Страшнија од глади, грознија од зиме,
Речи су јој стреле, уста су јој пако,
Ко са њоме спрегне, том је наопако!....
Ту њихову свађу слушало им дете,
У ритама беше од главе до пете;
Катица се звало, свак је у њу глед'о,
Та лепша је била нег' вилино чедо!....
Очи црне, светле, а уста се смеше,
К'о пупољак бели, така она беше!...
Беше дете здраво, дугих трепавица,
Навршило беше девет годиница.
Не осећа дете горки шта су јади,
Суседи су прегли, спасли је од глади....
У надницу мајка отишла да ради,
А несрећни отац ракијом се слади!....
Ал' једнога јутра, жандари су дошли,
Везали су Тиму, па са њиме отшли:
Похаро је Тима дућан неки скупи,
Да би мог'о су чим ракије да купи;
У дућану млада ра̀нио чувара,
Што j' у тезги било, скупио динара.
На робију дође патник својих мана,
Оста мала Ката, оста уплакана!...
За Тимом је Пела страховито клела,
А крива је сама што га је заплела:
Лакома је била, олако судила,

На зло га је свако сама наводила!...
Одведоше Тиму некуда далеко,
Па да бег'о неби, окове је стек'о,
Неће скоро пити ракије и вина,
Робовати он ће петнаест година!...

II.

Као што се ниже бисер на ђердану,
Тако стари време, дан се ниже дану;
Годиница једна, за њом друга, трећа,
Долази, пролази, ко и људска срећа!
Одкад Тима оде, већ је десет прошло,
А Пели је сада много боље пошло:
Пре се она звала мајсторица Пела,
А сада се, боме, веома понела!...
Међ' првима сад је у вароши дама,
Што је негда било, покрила је тама.
Не треба се чудит' одкуда је ово,
Било све то јесте, ништа није ново:
Ката је порасла, људи лудовали,
Међ' овима беше старац неки мали,
Који Кати своје неизмерно благо,
Положи пред ноге, што би Пели драго.
У замку је стари пао изненада,
Ни слутио није како ће да страда!...
Он с' ожени Катом. но боље да није...
Наиш'о је на две, на лукаве змије!...
Просили су Кату и скромнији људи,
Но не даде мати, Бог нека јој суди!...

Већ девојци лудој пустила у уво,
Да најскупље треба да облачи руво,
Свила и кадифа уздигнуће чари,
А то дати може само онај ста̑ри!...
Још јој мати рекла: „ти за старца пођи,
А због неког момка, ти се мене прођи!....
Старцу буди жена, оног момка љуби,
За то време, старца, пусти нека дуби!...
Ти не требаш њега но његово благо,
Не слушаш ли мене, све ти је занаго:
Патићеш се опет, к'о што сам и сама,
Преживети нећу ја толико срама!“...
Ове речи страшне Кату су помеле,
У вртлог ју страсти оне су однеле...
Од јагњета мила, постала је зверка,
„Каква мајка“, веле, „онаква и ћерка“!....
Јадна школо, бујни миришљави цвете!...
Травуљине тебе загушују клете!...
Та на место вере, љубави и наде,
Уста грозне мајке неваљалство сла̑де!...
Најжешћи је отров кад га мајка даје,
Многа добра ћерка због њег' пропала је!..

III.

Вес'о живот наста у старчеви двори,
Пенуши се пиће, а песма се ори!...
И сувише има сваки дан гостију,
Накупи се псима задоста костију;
Бацало се лево, бацало се десно,
У петнаест соба још им било тесно!...

Разуздани гости не имаше стида,
Оргије држали с Катом без прекида...
Ал' замало црни, са ватрени знаци,
На кућу се ову навукли облаци....
Тутњило је небо, громови су бйли,
Од страхоте млађи по кући се крйли....
Разбегли се гости.... престала је хука...
Чуло се је само како старац кука!...
У буџаку једном постеља му била,
Гадија му разна у њој крвцу пила!...
А на другом крају, да дивна вајата!...
На душеци меки тамо спава Ката...
Дуго није црне свести могла очи,
Са мислима тешким поче да се бочи....
Одједанпут цикне.... па очи устреми,
На човека пред њом, а тај беше нêми...
Он прећаше прстом, оштро у њу гледа,
За тим тихо неста, ко кад сунце седа...
Преплашену Кату спопала је зима:
Јавио се њојзи отац њезин Тима!...
(Па шта је са њиме?... Ко то може знати?...
Ако јоште живи, он највише пати!...)
Привиђење ово слутило је страву,
У јастуке Ката сакрила је главу...
Хтела је да заспи, ал' не мога спати,
Једна мис'о њојзи заспат' не хте дати;
Беше мис'о страшна, порила јој груди:
У јутру се муж јој неће да пробуди!...
„Живео је доста" тако рече мати,
„Стар је и сувише.... неће нико знати...

Огромно је благо одсад само твоје,
А његово што је, већем прогут'о је!"...
Још се мог'о старцу живот худи спасти,
Али Ката не хте ни речице касти,
Обузела њу је лакомост помамна,
Претегнула мис'о бестидна, бесрамна!...
Исте мрачне ноћи позлило је старцу,
Одупрет се није могао ударцу:
Грчеви га стегли, ватра му у усти,
За некол'ко сати Богу душу пусти:...
Кад освану зора, по вароши пуче:
Умро да је старац, жена да јауче,...
Почели се згледат' сви поштени људи,
Па рекоше: „Овде треба да се суди!"..
За мало па дође старешина власти,
Да размотри шта су починиле страсти.
Угледала њега отровница Пела,
Стакоце отрова из џепа узела,
Испила га до дна, на муке се дала,
Кад су њојзи прешли, мртва је лежала.....
Отровница грешна, друкче је мислила,
Да ће 'вако проћи није то ни снила,
Држала је, црна, то се неће знати,
И да може старац 'вако умирати....
Но чим злочин доче, са змијски зуби,
Почела је савест душу да јој дуби...
Дошла је до свести, да то није шала,
Сетила се оних тананих вешала;
Грешну њену душу сатана је пон'о,
Огласило није њу црквено звоно.

У месту је народ све о њима знао,
И да ј' у тој кући морал ниско пао,
Па зато су људи Кату сада клели,
Мртваце су судски на преглед однели:
Па судије с Катом парницу почеле,
Но пресуду казне, то нису донеле:
Умела се лија вешто да извуче,
За одбрану своју пронашла је кључе:
Сведочили њојзи поткупљени људи,
Ох заспала правдо, што се не пробуди?!...
Већ пушташ да крива грехе не испашта,
Зло би било ово још и Бог да прашта!....
А Ката је била у истини крива,
Волела је другог поред мужа жива,
Са лакомом мајком клизнула је клета,
Опремила старца са овога света!....
Све је знала црна, мајка што јој ради,
И напитак љути како мајка слади,
И кад старац испи отровнога вина,
Саучесник беше овога злочина....
Но стрпљења само, крају док се дође,
Видећемо кривац како ће да прође.

IV.

После овог свега и оваких чуда,
Прва мис'о Кати беше да се уда;
Није прошло јоште ни године пола,
На онога момка скрхала се кола,
На онога момка кога је љубила,

Због кога је душу своју изгубила.
Док сиромах беше, момак беја чедан,
Преко мере беше окретан и вредан,
А сад у богаству поче да ужива,
Пијанчењем здравље своје да подрива;
Преко мере сваке отпоче да троши,
Те старчево благо са Катом потроши.
А кад неста блага, оде у свет бели,
Оста Ката сама па се сневесели!...
Никакова посла није знала лења,
Гнушали се људи њеног непоштења....
Поче нужда кршит' лепоту и снагу,
Измену се изглед, све то оде врагу!...
Гладовати поче ова жена лења,
На место помоћи, стекла је презрења....
Ударила она у пајтање нйте,
Покривале њу су опет старе рйте....
Што ј' од ствари било, буд зашто је дала,
И последњи јастук она је продала!....
На срамоту сваку готова је била,
А уз то је љуту комовицу пила.
Да с' убије није смелости имала,
Голотињу своју није ни скривала,
У блато је пала, образ изгубила,
Са нискошћу подлом душа јој се слила,
Па к'о да је сама осећала клета,
Да јој ваља тражит' проштења у света,
К'о вучица уз то изгладнела љуто,
Сломила је старо понашање круто,
Те једнога дана подигла се Ката,

Па снуждено стала пред црквена врата.
Славила је црква, свети Ђурађ беше,
Колачари своје шатре разапеше.
Препуна је црква побожнога света,
Молитвом и вером срца су занета....
Ишаране свеће горе у чираци,
Милогласно звучи, како поју ђаци!...
Проповед да збори о данашњој слави,
Из олтара сêди свештеник се јави,
Снажне су му речи, мелем болној души,
Чула их је Ката, па се на мах скруши:
„Покајте се грешни!“.... грмио је стâри,
„Никад није доцне, за Бога ко мари!“..
У Катиној души ко да нешто крену,
Из очију њених живља ватра сену,
Надимљу се груди... отварају уста...
Слушајући попу, који још не суста:
Његове су речи пуне слатка миља...
Кад би хтео само њу да благосиља!...
Ова жеља њена бујати почела,
Да грешити неће, томе се заклела!...
Покајничка мис'о сву је обузела....
Сећајућ' се греха, дрхтала је цела...
Први пут се тада прекрстила Ката,
Згрозила се од свог старога заната,
Па полако оде..... међ' просјаке стаде,
Како до њих дође ни сама не знаде;
Затекла је тамо још и неког чичу,
Око ког се слепци мотају и вичу.
На чичи је брада дугачка и седа,

Упале му очи, а лика је бледа.
Прислоњен уз багрем дизо ј' чича руку,
Мирио је кљасте да се не потуку.
Непослушном руке његове су маљи,
Поштовали много њега су богаљи.
Од скора је дош'о, непознат им био,
Правичности ради сваком беја мио;
Тајио је досле своје право име,
Разговар'о ближе није нико с њиме.
Чинило се као да некога тражи
С ким би само тугу мог'о да разблажи.....
Но чим спази Кату, на њу викну: „жено!"
„Власт сам своју, чујеш, и на тебе прено,
На робији ја сам научио реда,
Нико не сме другом наносити вреда,
Зато сада гласно довикујем свима:
„Горопадни ја сам папуџија Тима!"...
(Посрн'о је мало, ово кад је рек'о,
Ракије се грешни, још није одрек'о,
Па зато и јесте име своје рек'о,
А пре тога нигда, све да си га пек'о)
Познаде га Ката, па страхотно цикну,
Пред ноге му паде, а он јој подвикну:
„На место се вуци!"... „шта се туде кривиш?"
„Свршиће се служба, пази од чег живиш!"
(Није Кату позн'о, погрешка му проста!....
И боље што није, он је кажњен доста!..
Подиже се Ката... оде посрћући....
Једва да се могла огради довућн...
Заплака се горко, с пуно очајања,

Прве сузе то су залудног кајања!...
Свршила се служба, разлазе се људи,
Из очајних снова Ката се пробуди...
Не погледа горе, само руку пружи...
Мада ј' крива, опет, сваки се растужи...
Кад год који марјаш у руци јој звекну,
Сва задрхта Ката, у срце је текну....
А људи се зглали, па са боним гледом,
Кату су и Тиму посматрали редом....
„Ох, да чудне судбе!“ помишљаше сваки,
„Сачувај нас Боже, призора оваки!»...
Па сви кад су отшли, оста Тима с Катом,
Некадањим драгим, својим милим златом!...
Тада тужна Ката пред свог оца стаде,
Па му боно рече, кроз плач и кроз јаде:
„Хајде чича кући, ја ћу т' неговати,
Онај ће се горе на нас смиловати!...
Путем ћу ти причат' разне неке ствари,
За руку ме узми, хајде пођи стари!..
Промери је Тима од пете до главе,
Поче дрхтат' силно од миља и страве,
Наводњене очи просипаху сузе,
Грчевито Кату он за руку узе:
Па одоше тужни ови просијаци,
Тоскају се ено, пусти по сокаци!...

V.

У црквеној порти таласа се трава
А под њоме ту се вечни санак спава,

Одозгоре деца играју се туди,
Притискују, газе, те мртвачке груди....
Па нека их, нека, том је њима време,
С њима биће исто, кад они занеме!...
Топло сија сунце, грану премалеће...
Замириса љупко то шарено цвеће...
Сваким даном више и бујније расте,
Изнад њега хитро прелетају ласте...
По дрвећу врапци лепршају крили,
Повија се лишће у пролетној свили....
Камените клупе ту су у крај стазе,
Да с' одморе људи који амо слазе...
Све је овди дивно: и звона кад брује,
Кад поигра коло.... свирале зазује....
Кад се народ слегне, гусле кад загуде...
Из мртвила које свагда народ бу̑де!...
И прангија ту је омиљена ри̑ка....
Само су просјаци тужна овде слика!...
Људских греха страшних, то је оличење,
Хаотично стање и трулежи врење....
Живе то су ра̑не, што воде пропасти,
Јади их донели, изазвале страсти....
Једина је црква која ово лечи,
Отровно им дејство она ће да спречи;
Треба само нада, што га небо даје,
Свака душа грешна без њег' пропала је!

*

* *

Пред црквеним вратма нема више Тиме,
Остала је Ката код куће са њиме;
Кућа им је била чатрљица мала,
У њојзи је Ката туђе рубље прала,
Шила је и плела, оца неговала,
Поштеном животу она се одала;
Зато није више на другога спала
Научила она што пре није знала!..
То учини црква..... њени то су дари...
„Никад није доцне, за Бога ко мари!“..

САРАЈЕВО

Прилог познавању српских крајева и прилика.

Црна су слова... после крвава
Дркћућом руком мученик реже —
У *једном* слову поругу света,
Кајање немо Господа Бога,
Неправду црну народа свога;
Босна....
„Мученица“ од **Ђ. Јакшића.**

Те ми речи падоше на ум, кад сам 1880. г. месеца Септембра пошао у Сарајево, да будем професор у ондашњој српској православној гимназији. Пут у Сарајево и све што сам за десетомесечног живота у Сарајеву видео и чуо, а вредно је да се зна, забележићу у овоме чланку; у њему ће и историк наћи ствари које су важне једно с тога, што су истините, јер су црпљене са извора, а друго што нигде нису забележене.

За многе читаоце неће бити занимљиво описивање пута до босанске границе; с тога ћу почети од онога тренутка кад сам ушао у саму Босну.

* * *

На две године пре мога пута, дакле 1878. г. посела је Босну Аустрија, као што јој то одобрише јевропске дипломате на конгресу у Берлину.

Ради бржег и лакшег промета беше сагра]ена жељезница, тада само до Зенице. Пруга беше узана те су могли ићи само мањи вагони: поред тога је пут врло кривудао због бреговитога земљишта. а грађен је на брзу руку — те тако сам рахат могао разгледати дивне пределе босанске тим пре, што се нисам хтео упуштати у дубљи разговор с мојим сапутницима, Немцима и Јеврејима, који путоваху у Босну, да се у њој настане и тргују.

И ако беше јесен те је плод с њива већином покупљен, ипак се на сваком кораку опажало, да је та земља богата и издашна. На многим местима још је стојао куркуруз, већином врло леп, та најобичнија и најважнија храна сиротињи у Босни.

Тек у гдекојим шљивицима плавиле су се крупне шљиве, чувене па свима јевропским пијацама; где нам воз застајаше, ту су нам под прозоре доносили Босанчићи у котарицама шљиве, но то беху само лоши остаци, а добре, пребране шљиве давно су отишле трговцима у магазе.

На неколико километара испред *Добоја* жељезнички пут ишао је све до Зенице долином, кроз коју протиче шумна **Босна**, највећа река на западном крају балканскога полуострова, од које постаде и име овој српској земљи. Више пута су жељезне шипе прелазиле ту рибом богату реку.

којој је врело у Сарајевском пољу на сат и по од Сарајева.

Код *Добоја*, варошице од 1500 душа са врло лепим положајем, видео сам прве знаке аустријске окупације: многе бараке и око њих ћесареве војнике. Чак до овога места догнао је — чини ми се Тузлански муфтија (владика) са шаком недисциплинованих добровољаца лево крило Филиповићеве окупационе војске под генералом Сапаријом. Код Добоја има неки стари порушен градић истога имена, који је подигнут још за првих босанских Краљева.

Кад стадосмо код *Маглаја*, варошице под Озрен-планином, сетио сам се жалосне судбине оних несрећних аустријских коњаника, што су, враћајући се кроз Маглај као извидница главном заповеднику окупационе војске, фелдцајгмајстору Филиповићу, онако грдно пропали. Турци Маглајци ископаше ров улицом попреко, и још заградише улицу попреко привезаним ужетом те се многи коњаници с коњма сурваше у ров, а многе Турци из кућа поубијаше; једва двојица, тројица спасоше главу и јавише ову несрећу команданту. Филиповић се Маглајцима после љуто осветио; истина многи су за времена умакли, но који остадоше, те Аустријанци или поубијаше, или их нагнаше у Босну те се у њој подавише.

Код *Жепча* сам спазио на пољани први крст као обележје онима, који су пали, умирујући Босну против њене воље.

Но најдивнији и најстрашнији део железничког пута без сумње је *Врандук* . Скоро голи кршеви дигли се усправно, рекао бих небу под облаке и с десна и с лева, а између њих дубоко у дољи хуји Босна, поред које споро промиче железнички воз — то је чувени *врандучки кланац*, једини пролаз овим крајем, од којега су са необично згодног и по нападача врло опасног положаја највише стрепили аустријски стратези. На врх крша је стари градић и село Врандук. Да је Хаџи-Лоја био поле бољи јунак, са две три хиљаде Турака јуначних и фанатичних Босанаца, дуго би овде задржао целу окупациону силу аустријску, која је овуда морала проћи идући па Сарајево. Но док је Хаџи-Лоја беспосличио дотле је Филиповић, аустријски генералисимус, скоро без пушке узео Врандук, а тада му беше отворен пут у Сарајево, јер још стари су рекли: ко има Врандук господар је Босни.

Већ се хватао мрак, кад стигосмо до последње железничке станице, до варошице *Зенице*. Преноћио сам у гостионици по угодности Турској, а по јелу јевропској. Механџија ми сутра зором доведе кола и одмах се даље кренем. У мог кочијаша беше на глави фес црвеним сукном увијен. Мислио сам, Турчин је, кад има чалму. Доцније сам видео да сам се преварио. У разговору упитам га: шта је? — „Ришћанин“, вели он. — „Првославан или католик?“ — „Православан; ми зовемо Латине Кршћанима.“ — „Па што носиш чалму?“ — „Велиш, што увијам главу? Од зиме.

Ми сви сијечемо дрва у шуми, па би нам снијег падао за врат.“— — Пут је ишао уз брдо *Вјетреницу*. Спустила се тако густа магла, да се једва на дваестину корака видело. Читав сат се песмо узбрдицом. Кад смо стигли на венац, беше дивно стати па погледати. Изнад нас прижегла звезда — морао сам скинути зимски капут — а испод нас, међу планинским гудурама, сива се магла згуснула у непровидне облаке. На све стране величанствено се дижу у вис босанска брда.

Друм преко Вјетренице још не беше довршен; довршивали су га баш тада Бошњаци под кулук. На једноме месту морадосмо стати, док потпаљени динамит није распрснуо камен у мајдану крај пута.

С Вјетренице спустисмо се у долину реке *Лашве*; одатле до варошице *Бусоваче* пружила се она велика равница историјског значаја, где су босански побуњеници у старије и новије време неколико бојева били са султановом војском. Овде је и онај чувени градачки *Хусеин-ага* сакупио војску и пошао против султана Махмуда II, истребитеља самовољних јаничара.

Пред подне стигосмо у *Бусовачу* и падосмо у механу Јову Градини. Механа беше гора од оне у Зеници, но овде сам ручао по босански: чорбу с јарећином и ћимбар (јаја пржена на маслу).

Градина, кад чу одакле сам, питао ме за многе моје земљаке, који су, по невољи, били у окупационој војсци па оставили леп спомен међу својом браћом у Босни.

Никада не могу заборавити, како је моме механџији од поноса око засијало, кад ме је одвео да видим бусовачку цркву. Њих шест кућа Бусовачана и на хиљаду глава из околних села, расутих по брдима и гудурама, сложили су се те купили повећу кућу, па најмили раднике, да им ту кућу претворе у цркву, у којој ће се по своме православноме обичају молити Богу. Тек су мајстори наместили били дрвенарију, изрезану, разуме се просто, за олтар.

„А имате ли школу?“ упитам га ја.

„Истрошисмо се, градећи цркву; за годину двије дана имаћемо школу“, поносно одговара Јово.

„И треба јер једно без другога не иде. Нек вам деца уче, да су Срби“.

„Хоће, ако Бог да“, шапуће Јово а обазире се. „Него, знаш, ове Швабе не маре, да кажемо: Срби смо; а ми им велимо православни смо; а да смо Срби, то је записано ту“ и он метне руку на широке груди.

Приложим једну форинту и морадох записати своје име у књигу намењену записима приложника.

По подне се кренусмо даље. На конак падосмо у *Кисељак*. То је чувена бања у Босни, у коју долази лети до три хиљаде гостију, већином сарајевских богаташа, да пију киселу воду. Због толиког броја гостију сазидан је велики хан на два боја.

Сутра дан око подне стигосмо у *Блажуј*. То је село на улазу у широко поље Сарајевско.

Спуштајући се низ последње висове пред пољем, спазим према себи у брдском плаветнилу град Сарајево. Белуцају се небројна мунарета на џамијама, белуца се кула с кубетима па српској цркви, белуцају се многе повеће зграде.

Два пуна сата ваљало је путовати сарајевским пољем. Уз пут сретали смо многа покривена кола а у свакима беше пуно младих и веселих була, које су певале и кикотале се, па чим спазе нас, странце, а оне лице покрију и умире се, радознало нас мерећи. Једва стигосмо поред многих барака и поред српскога гробља до првих кућа сарајевских. Одмах ми у очи падоше мрке неке пеге у кречу на зидовима, као да је неко дебелим шиљком у зидове убадао. Не бих се сетио, од куда то да ми то не објасни Ристо, мој кочијаш.

„То је од куршума, кад су Аустријанци отимали Сарајево.“

Чудни су ми ти Турци! Они седе у таквим кућама и извесно се поносе оним за око неугодним трагом од куршума, јер ево две године, како тај траг неће да замажу.

Ударисмо најдужом и, рекао бих, главном улицом негда ташлиханском, сада Франц-Јосифовом. Уз пут сам пролазио поред два три гробља. Чудо ми беше да гробља међу усред вароши поред својих кућа исти они Турци, који иначе на своје здравље прилично пазе, јер гдегод се настане, доведу Бог те пита од куда воду, граде амаме, дижу баште.

Чим стадосмо у механи, у којој је обично наћивао мој кочијаш, долазећи у Сарајево, одмах нађем амалина, који упрти сав мој пртљаг и одведе ме у српску школу, где беше уједно и мој стан. Ту сам се нашао с друговима, старим познаницима из Текелијанума, и они ми казаше све што ми је у новоме положају ваљало знати.

* * *

Сарајево је као у неком котлу између брда Требевића и оног преко пута му. Прво име Сарајеву беше *Врх Босна* извесно отуда, што, се кажу, тако и сав крај звао. Оснивачи су му потурчењаци Соколовић и Златановић. Тврђаву је саградио први босански везир *Узрев (Хозрев)-паша*, познат под именом Усрев-бег; од њега су и све важније грађевине у Сарајеву. Та се тврђава звала *Босна-серај* (тврђава) отуд скраћено Сарајево.

Брда око Сарајева гола су: гору исекоше Турци с тога, што су у њу бежали и по њој се крили хајдуци. Брда чине прстен отворен према истоку; на западу је горе на брду поменута тврђавица, од које је име: *Шехер*-Сарајево. Тврђавица господари градом и целим пољем сарајевским. Добри топови с тврђавице и планинског прстена не би допустили ни најстрашнијој војсци, да освоји Сарајево.

Кривудајући између Требевића и Бакије-брда — протиче поред тврђаве речица *Миљацка*, која

извире из Романије, па тече кроз Сарајево да се на један сат далеко у сарајевском пољу улије у Босну; неколико — биће их девет — мостова, од којих су најлепши и за промет најважнији *царев* и *латински* мост, спајају ону једну трећину Сарајева на левој обали Миљацке са оним двема трећинама на десној. Ваља ми поменути и *козји* мост више Сарајева, за који се зна, да су га још Римљани градили.

Миљацка се скоро испод саме тврђаве у горњем крају Сарајева мало разлила и ту Сарајке беле платно. Баш уз само белило је турска механа са хладником на древеним подупирачима, испод којега шуми Миљацка. Много сам пута чуо раздраганог Сарајлију, како са тога хладника танко гласовито пева:

„Платно б'јели Сарајка ђевојка" . . .

Миљацка, обично тиха и мирна, а може да буде врло опасна, кад набуја од кише или отопљеног снега; већ многу су кућу оборили њени валовити таласи, и много су пута прешли неозидану своју обалу и поплавили куће поред обала.

* * *

По званичним извештајима аустријским Сарајево нема ни тридесет хиљада душа. Међутим мене су Сарајлије уверавале, да ће бити преко педесет хиљада, јер самих Турака има, кажу, до четрдесет хиљада: званична је цифра отуд тако мала, што Турци по ујемчаном праву не пуштају никога

у харем, да броји главе, па у харем потрпају све па и мушку децу, које — било из ината, било да мање плаћају данка — неће да упишу у званични списак, а властима кажу по своме ћефу, колико је душа у харему. Срба има око шест хиљада, Јевреја око три стотине, а католика до две стотине. Истина нешто се Турака иселило, али ће их ипак бити у Сарајеву око четрдесет хиљада душа.

Срби су досељеници из Херцеговине, јер „Херцеговина сав свијет насели а себе не расели“ веле Сарајлије. Сви Срби живе у средини града с тога што је од вајкада тако наредила турска власт, да не би Срби, станујући близу брда, у последњим улицама, шуровали са хајдуцима; друго с тога што су Срби, немајући права, да имају своје сопствене земље, морали радити занате и трговати да би се издржали. Отуда су сразмерно први и најбогатији трговци Срби и Јевреји, па тек после Турци. Негда је Сарајево било чувено са своје трговине; роба је довожена из Беча и Трста а извожена у Стару Србију. Од како је с окупацијом заведен према Турској ђумрук, и кад навалише из бела света Јевреји, опаде јако трговина; јер Сарајевски трговци не могући конкурисати Јеврејима, који или тргују по неколико месеци па после банкротирају — шта је њима стало до свог трговачког имена у Босни — или купују од бечко-пештанских банкрота јефтину робу, мало по мало остављају трговину и једу дотле стечени капитал, ако не могу да нађу

друго поље рада: данас је скоро сва трговина у рукама странаца дошљака.

Поред трговине Срби се баве и занатима од којих је најважнији златарски. Као златар стекао је Србин Митровић признања и на париској изложби.

Вредни Срби, и као трговци и као занатлије представљају капитал од неколико милиона дуката нешто у имању нешто у готовини: биће их двојица од којих сваки има око милион дуката. Све до окупације узимале су валије кадгод им затреба од богатих Сарајлија дукате хиљадама, па нити их је валија враћао, нити их је Србин искао: али би такав зајмодавац добио прву војену лиферацију те би се тако добро наплатио. И данас су већином ти богати Срби лиферанти аустријској војсци.

Сарајево просецају врло многе улице скоро све узане и тако искривудане, да се странац у њима не може лако наћи без вођа. Главније улице носиле су турска имена: данас су Аустријанци многима дали своја имена. Куће су или једна до друге или су врло на близо, а свака је велика и има пространу башту. Грађене су већином на сират и од блата са врло много дрвенарије те није ни чудо, што је она *велика јангија* (пожар) 1879. г. упропастила велики део града. Страдао је најбогатији део, средина, дакле српски крај; због тога сам затекао многе рушевине при своме доласку. Пожар су гасили војници; но Сарајлије су ми причале, да су једни војници гасили, а други проспали из трговачких магаза петролеум, не би ли се пожар ширио — дат им је

миг, да тако раде; тим се, причају, хтело, да богате Сарајлије граде јевропске куће, кад се нађу без крова на улици. У неколико се то и постигло јер данас имају неки Срби у Сарајеву врло лепе и удобне куће[1]), не узев у обзир, да је и сама влада подигла неке простране и укусне грађевине. Приликом тога пожара страдале су и неке зграде српске црквене општине, и општина није хтела примити, кад јој је влада понудила пет стотина форината припомоћи; она је одговорила, да има пара за оправку својих зграда.

Да опишем важније зграде, којих нема Бог зна колико.

Џамија има, веле, колико у години дана: биће их у истини око 120. У свима се не служи; но кад стану хоџе са свију, у којима се служи, звати из јутра, у подне и пред вече верне на молитву, настане веома нехармоничан концерат, у којем се чује по који пријатан тенор, баритон, бас па чак и сопран; особито сам радо слушао једног басисту у беговој џамији, који је у подне звао на молитву, и једног сопранисту у истој џамији, који је звао из јутра. Најважније су џамије: *бегова* и *царева*; на овој последњој се од подне вије султанова застава. Обе је градио *Усрев-бег,* султанов сестрић и први валија босански; он је био прави отац свима Босанцима без разлике вере. Његова џамија је највећа и она је леп споменик старог грађевинарства; ту је и Усрев-бег сахрањен у врло великоме сар-

[1]) Које би могле подичити и сами Беч.

кофагу, а Турци га поштују као свеца. Поред ове џамије има једна турска школа и богословија. Код те је џамије и *сат-кула*, на којој сат показује време по турском рачунању.

Преко пута од бегове џамије саградио је Усрев-бег *велики хан* и оставио му новаца с аманетом: да се у тај хан прима сваки путник из целе Босне, и да има три недеље у хану за себе хране а за коње пиће и све то бесплатно; да сваки путник добија онаку храну, какву му у ком годишњем времену прописује његова вера, Србин је дакле могао у мрс мрсити, у пост постити. Од оне велике јангије, кад је изгорео, не ради овај хан, а нисам могао разабрати, шта је са фондом, што га је Усрев-бег томе хану оставио — извесно га је појела помрчина. Поменути *Усрев-бег* је израдио у Цариграду да Срби могу зидати себи цркву и тако постаде стара или горња црква, о којој ћу мало ниже говорити; поред тога је он много добра учинио Сарајеву те му се с тога име и данас спомиње а спомињаће се док траје Сарајева. Причају да је погинуо у једном походу на Црну Гору, па да би му тело балсамовали и пренели у Сарајево, извадише му дроб, и отуд је томе месту и данас име *Дробњак*.

Да споменем и *безистан*, који као да је опет градио Усрев-бег. Сагређен је у виду крста; у њега се слази низ неколико степена са три стране а до половине је у земљи. Светлост му долази озго кроз стаклена кубета. У безистану се продаје само

цариградска роба. Ту имате тешке свиле, златом богато извезеног одела, разних скупоцених ствари од злата и срме „овај је безистан после цариградскога међу првима на Балкану. Безистан је саставни део великога *ташли-хана* (механе од камена) коме је горњи бој порушио принц Евђеније, кад је 1697. године освојио Сарајево: по њему се звала цела улица ташли-ханом.

Срби имају две своје цркве, *стару* или *горњу* коју саградише по Усрев-беговој дозволи, не зна се када, и *нову*, коју доградише и посветише 1872 године по дозволи портиној а на заузимање страних консула. О постанку *старе цркве* има две приче. По једној ју је саградио Андрија, брат Краљевића Марка. По другој је измолио Усрев-бегов слуга Србин Андреја од свога господара једно место у Сарајеву, колико захвата бивоља кожа, да на њему гради себи цркву, кад је била готова бегова џамија; он је кожу исекао на кајише и захватио велики простор. Занимљива је веза ове приче са причом о постанку стародревне Картагине. Први траг о овој цркви остао нам је из шеснаестога века. Године 1556. изгорела је ова црква, а горела је и 1697. кад је принц Евђеније освојио Сарајево. Године 1717. кад је владичанска столица пренесена у Сарајево, проширена је ова црква, саграђено је и позлаћено темпло. Кад су Турци градили тврђаву око половине прошлога века, дозвољено беше Србима зидарима да у вече понесу по један отесан камен и да оправљају своју цркву, којој се кубе распукло од земљотреса 1749 године;

Стара је *црква* за читав метар у земљи: ограђена је високим зидом тако, да се с улице не види, како не би вређала очи правоверним Турцима; од прилике опаква је, каква је стара црква у Нишу. До зоре се морало свршити и јутрење и служба, док нису Турци поустајали, да их не би дражила ђаурска молитва. Венчање се свршавало обично око поноћи, да не би сватовска парада изазвала каквог Турчина да отме младу. Па ипак су негда Турци у своме беснилу вешали Србе о врата ове цркве. Дуго се Срби тужили на тај зулум, и кад султану те тужбе додијаше, он изда ферман: да не смеду више Турци вешати рају о црквена врата него на другоме месту: тај се ферман и данас чува у архиви старе цркве. Доцније су Турци — обично о барјаму или рамазану — у своме верском заносу наваљивали на искупљене Србе око цркве и секли их и убијали па би натерали онда младога попа а сада старога проту Стевана Баковића (он ми је главом све причао), да гази преко својих мртвих парохијана и да службу служи; њему беше дозвољено, да за појасом носи пиштоље, и да се брани ако би њега лично когод напао, и он би пиштоље оставио на часну трпезу па би службу започињао. — У овој се цркви чува *рука св. Текле*, којој народ приписује чудотворну моћ и из далека долази да је целива. — У архиви ове цркве има врло важних рукописних и штампаних старина књижевних већином богословске садржине; неке од њих описао сам у „Гласнику Српског Ученог Друштва“.

Има неколико турских повеља и фермана, које би ваљало да који од наших стручних људи што пре проучи, док их не прогута заборав у каквој бечкој архиви као што је то било са многим другим српским споменицима.

Нова црква је леп споменик новијег српског неимарства.

Темељ јој је ударен 13. Јуна 1863. године, а довршена је 1872. Кула је висока педесет осам метара, и само је алем (врх на мунарету) бегове џамије од ње нешто виши, јер је Турцима зазор, да је хришћанска црква виша од џамије. На њој су пет кубета и врло многи прозори. Покривена је оловом. У сред цркве су два велика стуба: уз десни је владичин сто, а уз леви сто за земаљског поглавара и амвон: испред стубова су певнице. Темпло је позлаћено и на њему су икопе поређане у четири реда, међу којима је и икона Св. Саве и св. Симеуна (Немање); има и руских светаца, јер су слике рађене као, што кажу, у *сергијевском манастиру код Петрограда.* На цркву је потрошено тридесет и шест хиљада дуката. На грађење те цркве приложио је пет стотина дуката султан, а исто толико кнез Михаило; архимандрит Сава носио је руку св. Текле у Русију и прикупио на то грађење око две хиљаде дуката; све остало дала је стара црква од својих прихода, поред тога саме имућније Сарајлије у три маха купиле су између себе прилоге, а спрамашпији су људи без наднице радили; крст и јабуку на кули приложиле су го-

споље сарајевске: мање прилоге дадоше Срби трговци из Београда, Дубровника, Беча и Трста.

Ова црква сагра̄ђена је у византијском стилу од тесанога камена; штета што, је камен окречен. Тек после окупације попеше звона на кулу. Кад су дигнута звона, није остало у Сарајеву једне мушке руке, која тога дана није повукла ма и на часак за уже бар једнога звона, а било је неколико старијих трговаца, који су вас дан провели у порти и чим ухвате ред, а они држи за уже па вуку, док се не озноје, — било их је, који су звонили и по двадесет пута. Нова је црква на најживљем месту у улици Фрање Јосифа, а око ње је пространа порта, ограђена гвозденим шипкама.

Одмах уза стару цркву су улице магазе, између којих на капији стоји натпис: *Школе српске православне општине.* Кроз капије се иде уз брдо. Горе на равници има шест зграда. На највишем је месту највећа зграда на спрат: *Конак сарајевског владике и митрополита дабро-босанскога*: на горњем су боју собе за митрополита и диванана, са које се врло лепо види Сарајево: при земљи су собе за млађе; у митрополији сам и ја у први мах становао. Остале су зграде — осим једне — приземне и мање, но ипак у њима је дворана за седнице црквене општине и гимнасијског патроната, три собе за четири разреда гимнасије (трећи и четврти разред био у једној соби), две собе за по два разреда основне школе мушке, велика дворана за школске свечаности, мања кућа

на спрат са четири стана за три професора и једнога учитеља, шупе за дрва и т. д. Поред тога црквена општина има велику кућу на спрат у улици Фрање Јосифа ниже нове цркве, у којој су две собе за по два разреда, основне школе женске и три стана за две учитељице и једнога учитеља.

Све те школе издржавала је српска православна општина црквеним приходом; и ако је тај приход доста велики, ипак не беше довољан, јер је трошак близу десет хиљада форината, с тога су имућније Сарајлије покупиле сваке године између себе онолико новаца, колико је потребно да се поред основних школа одржи и гимнасија. *)

Како је постала *сарајевска гимнасија*?

Сарајлија по пореклу *Ристо Тузлић, трговац у Трсту*, тестаментом је оставио после смрти двадесет хиљада форината на тај циљ, да се у Сарајеву оснује гимнасија, и да се на њу троши интерес горње сумње. *Имале су Сарајлије муке док* им је Турска влада дозволила, да доведу једног јединог човека и да он ту школу држи. То беше А. Шушкаловић, млад човек пун идеала, који је одлично свршио лицеј у Београду. 1853 он је отишао у Сарајево најпре за управитеља основних школа у којима је радио и данас остарели директор у пенсији Т. Мијушковић. Шушкаловић је по дозволи порте отворио петоразредну „трговачку академију“ и предавао у њој предмете већином тр-

[1]) Било је прилога у сумама од 50—100 дуката.

говачке, и језике: немачки, француски и талијански; но он је предавао и остале предмете, што се уче у средњим школама, не би ли дао овој школи што већи средњошколски значај. Шушкаловић је том школом управљао до 1863 г., а од то доба било је све до окупације неколико више или мање спремних наставника у тој, да кажем, реалчици.

После окупације Сарајлије доведоше одмах једног па два и најзад три стручна професора, који заведоше четири разреда и ако њих тројица једва могоше доспети у све разреде, но то су чинили с тога, да не би морали од аустријске владе поново тражити дозволу за отварање нових разреда. Влада не трпи вероисповедне школе тим више, што сама, гдегод треба, заводи државне, и она не би ни Србима у Сарајеву дозволила, да имају своју гимнасију: но Срби се позваше на то, да су ову школу имали и под Турцима и да им је при окупацији у прокламацији обећано: да им се уредбе неће дирати; с тога им влада није смела дирати гимнасију, како јој се не би могло пребацити, да она као „ослободитељка“ не трпи оно, што су и Турци трпели.

С тешком муком су Сарајлије плаћале *три* професора — као нестручни људи, мислили су: сав тај посао може радити један највише два човека. Ти су професори били Др. Хранислав Михајловић.*) Светозар Поповић (директор, сад предавач у Шапцу) и ја: помагао нам је свршени реалац и учитељ

*) Који је доцније због неких неприлика оставио професоровање и изучио медецину па био до скора лекар среза лесковачког.

у Сарајеву Светозар Арсенијевић, сада цртач у Зајечару; архимандрит Сава Косановић и парох Петар Максимовић предавали су хришћанску науку. На моје је место дошао Митар Вујковић, сада царинар у Србији. У гимнасији смо предавали по аустријском наставном плану, како нам не би влада правила какве замерке с те стране. Влада је често слала у гимнасију свога референта за просветне послове, да види, шта се учи и како се учи. Једном је приликом долазио и тадашњи гувернер Херцег Виртемберг са својом свитом и са референтом; професори и учитељи испитивали су ученике, и сам се херцег усилио, те проговорио деци неколико речи српски; власти су биле потпуно задовољне. Професори су избегавали сваку ситницу, за коју би се влада врло лакомо закачила, само да стане за врат овој српској гимнасији у толико пре, што је отворила осморазредну гимнасију своју у Сарајеву па у њој не беше — бар за мога времена — ни једног Српчета из Сарајева. У томе су Срби Сарајлије (и иначе врло неповерљиви према странцима па ма то и Срби били) послушали нас професоре и слали своју децу у српске школе.

Црквена општина изабрала је три члана из своје средине за *школске патроне*, и ови су се у главноме старали за материјална средства, а и заступали су с директором гимнасију и основне школе пред влашћу. За време мога професоровања било је у гимнасији четрдесет и седам ученика и сви су ти ученици — као и они у основној школи —

осим богатијих — бесплатно добијали од црквене општине школске књиге и писаћи прибор. Више од половине тих ученика није могло успевати због слабе спреме у основној школи но ипак је било неколико одличних, тако је од ових последњих један сад учитељ у Сарајеву и уредник „Босанске Виле“, други довршује медецину на једном од аустријских университета, а има их који су или чиновници у државној служби, или су официри.

Положај поменутих *патрона* гимнасије био је врло мучан и теретан. За сваку ситницу, која се тицала школе, ученика, учитеља и професора, морали су давати влади објашњења. Како није био осигуран положај професорима, то нико није хтео стално остати те су се често мењали; кад би црквени одбор изабрао за професора какву влади неповољну личност, то су патрони морали примати укор: како сте могли тога и тога изабрати! Разуме се, да такав избор није био потврђен. Пред шефом полиције морали су патрони скоро сваког професора по неколико пута бранити од денунцијација, јер у Сарајеву је пуно ухода, што пазе на сваку реч, на сваки корак оних лица, која као Срби српски мисле и осећају. Па разуме се да смо ми професори сваког часа били спремни на разне неприлике, које би нас од стране владе могле снаћи и које су нас сналазиле.

С једне стране тако мучно и у неколико и опасно вршење надзора по саме надзираче (патроне): с друге стране тешко довођење новога

професора, кад стари оде или га влада протера (Светозару Поповићу директору, кад се враћао с одсуства, забранише повратак у Сарајево); даље, што је најглавније, материјалне незгоде због све већих трошкова, јер општина ни парницом не могаше добити из Трста Тузлићев легат од 20,000 fl, а поврх свега и то што неки Срби стадоше из личних и себичних побуда давати децу у државну гимнасију — све то учини, да се ова гимнасија после мога одласка а пре неколико година затвори на велику радост земаљској влади. Данас постоје само основне школе српске....

Да завршим говор о сарајевским зградама. Од осталих важнијих зграда ваља споменути *пашин-конак*, лепу и велику кућу с пространом баштом и широким двориштем. Сваки дан у подне жицом се јави из Беча нарочитом стражару у томе конаку, да је 12 сати, и он заставом да знак тобџији у тврђави, који то са запаљеном лунтом чека и овај опали из топа; тако Сарајлије знаду кад је подне, јер тада не беше другога јавнога сата, осим онога на сат-кули, који иде a la Turca.

Сарајево је доста прљаво као и сваки турски град; но оно је имало још једну велику ману главнијих градова на мусломанскоме истоку. Намножили се пси необично, иду руљама по свима улицама; близу гимнасије беху касапнице, ту се и клало, па се ту у вече сакупи толико паса, да не може човек мирно проћи. Влада, да би овој невољи доскочила, нареди градском лекару, да псе

трује, но да то не опазе Турци, јер је познато, да Турци псе врло поштују. Лекар се постарао, да се ноћу бацају отроване кобасице по улицама, које су гладни пси халапљиво ждерали и липсавали; нарочити су људи мртве псе купили рано у зору, како их не би видели Турци, и износили су их изван града. Ја сам својим очима видео једног отрованог и заборављеног пса на улици у сред бела дана; који је год Турчин прошао и спазио пса, окретао је главу и, гунђајући, убрзао кораке.

*
* *

Под Турцима су Срби зло живели као и у осталим крајевима. На сто начина морали су се довијати да угоде својим бесним и ћудљивим господарима; ма какав повод могао је загрозити њиховом животу. Ево неколико примера ради доказа.

Кад оно за последње руско-турске војне угази и Србија у рат, Турци Сарајлије толико се наљутише, да наумише исећи све Србе па још поручише Турцима по свој Босни, нека тако исто чине. Покољ је требао бити на ускрс. Срби дочују и стрепили су. Дочује то и турска власт па их стане одвраћати од тога варварства. Не помаже. Власт се није ни спремала да силом спречи сечу, јер је било мало војске у Сарајеву, а Босанци су и дотле већ толико пута устајали и задавали бриге порти, те власт није хтела сузбијањем устанка на Србе да изазове буну можда и против себе. Случај је спасао Србе. Запали се баш на велики че-

твртак један крај Сарајева, где су седели сами Турци. Срби листом скочише и стадоше гасити и само њиховом највећем напору хвала, што не изгори цело Сарајево! Срби сакупише шездесет хиљада гроша и дадоше их пострадалим Турцима. То их умекша, те о ускрсу не би покоља.

Ристу Савића позове Фазли паша да ортачки купују коже за ћуркове, ал паша не даде својих новаца. Савић накупује и сашије ћуркове. Док ето паше па га пита: Колико може бити ћара на ћурковима? Савић у нади на добит, рече: три хиљаде гроша. А Фазли паша: дајдер ти мени, што од ћара на моју страну долази, а на част теби друго. Савић немаде куд, него исплати.

Истом Савићу и многим другима беше Фазли паша дужан. Сазове их најзад Фазли паша па сваког особено пита: колико ти дугујем? Како који каже, а Фазли паша њега у гвожђе. Последњи уђе Савић. Питаће и њега паша. Но Савић се досети: вала, честити пашо, не дугујеш ми ни паре. А паша: пеки, ти хајде кући па гледај посла!

Јован Питол оде у Србију послом у место — заборавао сам које — где се баш тада бавио кнез Милош. Чује кнез, да је ту некакав Сарајлија па га зовне к себи и рекне му: повешћеш собом, кад се вратиш, једног коња паши. Питол се обрадује, што му паде у део, да носи паши поклон; чува коња уз пут као зеницу, и чим стиже пред вече у Сарајево, одведе коња паши у шталу, а сутра ће му јавити, ко му је поклон пратио. У поноћ

ево ти Питолу заптије (пандура) па куц на врата: устај па хајде паши! Оде он, а слути, зло је; кад тамо, њега оковаше па да га сутра посеку. А шта је било? Посекли Турци Босанци некоје Србе трговце из Србије па паша, да забашури, пратио коња кнезу Милошу на дар, а овај, не казујући, од куда коњ, пошље га паши натраг по Питолу. То је пашу врло наљутило, те шћаше, да искали срце на Питолу. За њега се заузеше пријатељи те моли пашу и нуди откуп; једва се паша склони, да пусти Питола за двадесет хиљада гроша.

Међу тим има примера, да су многи Срби с већином Турака врло лепо живели и један другоме на сијело одлазили; особито су се бар у неким породицама добро пазиле жене. Причали су ми многи Срби, како су били и на турским свадбама.

* * *

Да видимо, како беше под Аустријом?

Пре сам већ споменуо да у Сарајеву беше ухода. Ја сам познавао двојицу од којих је један сваки дан скоро непрестано био са мном, кадгод нисам био заузет школским пословима. Да би ти људи онима, који их плаћају, колико толико показали, да нешто раде, они су најневиније ствари увеличавали те људима стварали кривице. Тим се уходама има приписати, што је често власт „прекопавала“,*) слободоумније трговце, професоре и учитеље, и кад би у кога нашли само један број срп-

*) као што Сарајлије кажу.

ских новина, у којима се у правој боји описује управљање аустријанаца у Босни, тај ил' се морао селити, или ако је Сарајлија, имао би посла са судом, јер су га обично тужили као велеиздајника. Тако је било са личном сигурношћу.

Још Филиповић за своје диктатуре започео је а неколико година после њега наставили су скоро сви чиновници у Босни тај неизведљив посао: *да од Срба створе Хрвате*. Ту је било претње, улагивања, тамничења и награђивања. Аустријска политика беше, да отуђе Босанце од Србије, а Хрватима то беше згода, да створе велику Хрватску на рачун Српства. Да се то постигне, ваљало је Босанцима доказати, *да нису Срби*, ваљало им је *одузети ћирилицу*, ваљало је *угушивати веру православну*. За Филиповића није нико смео рећи, да је Србин, већ: Босанац, и тешко ономе, који се томе противно; чак нису се смеле ни песме певати, у којима долази име: Србин. Док сам ја био у Сарајеву, а то је после Филиповића, власти нису хтеле да знају за *српски* језик, већ су га звале „земаљским језиком“; могу захвалити једном пријатељу у полицији, што ме не снађоше зле последице због тога, што сам једно вече у кавани с младим Србима Сарајлијама певао: „ја сам Србин српски син“. Влада *није трпела ни ћирилицу*, већ је натеривала људе, да јој пишу латиницом, а ћирилицом писане молбе, тужбе и т. д. није ни узимала у поступак. Одбацивањем ћирилице и увођењем латинице као службеног писма учињена је неправда

не само Србима православне него и мухамедовске вере, јер су и ови последњи, не знајући турскога писма и језика, дописивали српским језиком и ћирилицом (богаташ Ченгић, кад год иде у Цариград, понесе неколико српских књига, да има шта читати).

Најтежи посао беше аустријанцима: *сузбијање православне вере*; то се није дало радити ни јавно ни отворено, него онако испод жита. Влада је истина привидно поштовала православну веру, али је широм отворила врата католичкој пропаганди и на сваком ју је кораку потпомагала. Довођени су мисионари, дизани су католички манастири, постављани бискупи, где их пређе није било; шта више почели су насељавати Босну Немцима из Немачке и Аустрије; прва им је насеобина била око Маглаја, а данас има насеобина и по другим крајевима.

Овде ми је згодно да нешто забележим о српској цркви и њеним главарима. Православне владике седе данас у Сарајеву и Тузли. У најстарије време беше само један владика за сву Босну и седео је у манастиру Дабру; ову владичанску столицу завео је св. Сава 1220. године („Шематизам православне митрополије и архидијецезе Дабро-Босанске 1882.“ од Ђорђа Николајевића). Тек 1717. год. пренесе своју столицу по дозволи архијерејског сабора владика Мелентије Миленковић из Дабра у Сарајево, где је и данас. Прве владике биле су Срби, а од краја прошлога века до окупације Грци; ови су већином куповали своје владичанско достојанство од цариградског патријара

за скупе паре; они су, незнајући ни обичаја ни језика народног, били и остали туђинци, који су дошли, да што већма оглобе своје овце и напуне своју кесу. Поред тога су они били већином необразовани људи, па их због свега тога Срби нису волели. После окупације Аустријанци збаце последњег Грка владику, Антима, и наумише да завладиче архимандрита Саву Косановића. Он би позван у Беч, да *га бечка господа виде* и познаду, и да га задобију за неке своје смерове. Пре свог поласка у Беч сазвао је Косановић црквену општину Сарајевску да је пита: како да се у Бечу влада? Она реши: штогод ради, нека ради у своје име, у њихово ништа. Чули Срби у Сарајеву, да влада хоће да православну цркву у заузетим крајевима потчини карловачкој Митрополији и *патријарху Герману*, па им то било криво, а оним својим одговором јасно рекоше Косановићу, да не би на таку погодбу пристали. У Бечу је Косановић конферисао са тадашњим канцеларом Хајмерлом и министром за Босну и херцеговину Славијем. Косановићевом држању има се уписати у заслугу, што је босанско-херцеговачка црква православна остала под цариградских патријархатом; он се вратио као означени владика сарајевски и митрополит дабро-босански. Чин посвећења извршен је врло свечано 21 Марта 1881. г. у новој цркви. Пошто је гувернер прочитао царево писмо, којим се Сава поставља за владику, посветише га: призренски митрополит Мелентије — Сава је захте-

вао, да чинодејствује као најстарији владика из цариградског а не карловачког патријархата — мостарски митрополит Игњатије, и боко-которски владика Герасим.

Као владика борио се Сава против католичке пропаганде, која је све већи мах узимала; може се с правом рећи: борио се доста успешно кад се узме у обзир његово образовање — свршио је основну школу у Мостару и богословију у Београду — и велика спрема католичких мисионара, с којима је он и успешну полемику водио. Но како је влада римској пропаганди ишла на руку, а Сава не хтеде ни за длаку попуштати, то је Косановић морао дати оставку, да би на његово место могла доћи погоднија личност. Сава Косановић данас живи у Црној Гори и ових дана сам читао, да му је аустријска влада одузела пенсију. Ваља знати, да у Босни има Срба, који не знају да су Срби, већ знају да су православни; Сава Косановић, бранећи православље, бранио је Српство.

1881. године сазвала је влада најодличније људе свију вера из Босне и Херцеговине на *земаљско вијеће* у Сарајево, да од њих чује, са чега је народ незадовољан и шта треба влада да чини, па да народ задовољи. Срби из Сарајева, посланици у вијећу у договору са осталима поднели су влади поред других и ове захтеве: 1., да се установи трговачки суд у Сарајеву, као што беше и за Турака; 2., да се не наплаћује данак на погорела а неозидана земљишта; 3., да се не узима

данак на нове зграде за оно време, које је царевим указом одређено; 4., да се уведе ћирилица као званично писмо, јер народ не уме да чита латиницу; 5., да се за проценитеље земљишта постављају мештани и људи, који се у томе послу разумеју, јер странци не могу знати вредност земљишта у овоме крају, па још ако тај посао нису ни на другоме месту радили, неправедно ће народу натоварити велики данак. Ови су захтеви били праведни, али су Босанци дуго морали чекати, да их бар у неколико влада оствари.

Прошло је неколико година у оваком раду аустријске владе у Босни, док једва једном после многог жаљења и тужакања од стране Срба не увидеше они у Бечу, да ово не води добру, да ће тим начином Србе са свим отуђити. С тога се оставе досадањег угађања само Турцима, јер су дотле за се задобили само неколико пропалих бегова. Почеше се приближавати Србима. Име „Србин“ слободно је изговарао, ко је хтео; покренут је лист „Просвјета“ и штампан је ћирилицом, Србина поставише за цивилног гувернера, многе Србе узеше за чиновнике. Но Срби Босанци не верују свему томе, и ако се показују, да им је то по вољи.

Негдашње нечовечно поступање аустријске владе с Босанцима без разлике вере, маћијско дељење правице онима људима, које власт не трпи, намети, гажење задате речи, непоштовање светиње и народних обичаја — све је то створило незадовољнике, од којих врло велика већина трпи и ћути,

очекујући прву згоду, да своје незадовољство јавно посведочи, а има их приличан број, који оставише кућу и кућиште, па побегоше у друге земље е ту раде из све снаге на томе, да се истера Аустрија из Босне и Херцеговине.

Ми Срби у краљевини можемо рећи хвала Аустрији, што је у Босни забрањивала Србима, да се зову Срби, што им је наметала латиницу, што је хтела, да римокатоличка вера буде на првоме месту, и што је са Босанцима у опште непријатељски поступала, јер она је тим начином више за нас урадила, него ми сами.

* * *

Сарајлије су, мушкиње и женскиње, на оку. Мушки су обично лепо развијени, црне масти, широких плећа. Носе немачко одело они, који се рачунају у виши ред, а то су обично трговци, и који су били на страни; народ и занатлије носе се као Шумадинци с малом разликом. Сви брију браду; за турског господства сељаци су чалмом увијали главу, а врло многи су — као и Турци — бријали и косу па остављали само по један перчин, да би изгледали као Турци те да не би били изложени каквоме насиљу. Сви носе фес.

Женске су на гласу по свој Босни са своје лепоте. Опазио сам, да ни једна Сарајка нема мек, и танак па и висок глас, кад пева, него је више суров, неуглађен и више личи на мушки. До окупације носиле су шалваре и лепа, богато златом

извезена либадета — у томе правцу има правих вештачких радова — а на глави фес.

Јела су им скоро као и у Србији с том разликом, што у њих нема масти, него је масло, што у нас свињска маст, а с тога, што за турског господства нису смели држати свиње — коран забрањује Турцима свињско месо — па су се на масло тако навикли, да им је укусније од свињске масти.

Друштвен је живот врло развијен. Целе зиме су скоро свако вече *„сијела“*. Искупе се по неколико породица код једнога домаћина па се ту седи до неко доба. На дневном је реду пршута — суха говеђина — вино, кава. Старији пуше и разговарају се о озбиљним приликама, а омладина пева, игра и шали се. Богатији зовну и Аустријанце, да им покажу, како знају богато и господски угостити своје званице; таком приликом се обично износи и хладна вечера око поноћи, баш као у Паризу.

О великим празницима иду један другоме у походе, да честитају празник. Питао сам их: од куд им тај обичај? Рекоше ми: у старо доба, кад не беше ни цркве, ни попова, ни календара, похађали су Срби један другог, да се подсећају, е је тога дана тај и тај празник. За моје године искуписмо се нас петнаестина (беше ту и старијих људи) о ускрсу по вечерњу те до мрака обиђосмо десетину кућа, и у свакој отпевасмо „воскресеније“ и „Христос воскресе“; онај, који је од вајкада слободно вршио своје црквене обреде, не може веровати, како смо ми својом тадашњом посетом обра-

довали сваког домаћина, и како нам је, прочастивши нас својски, од срца благодарио, као да смо му бог зна какво добро учинили.

Згодно ми је, да овде напоменем и ово. О Богојављењу носила се литија на *„јордан“*. Више Сарајева на пољаници међу брдима има некакав извор, за који Сарајлије верују, да је у вези са Јорданом у Палестини; отуда му име; на томе се Јордану свети вода о Богојављењу. Те године се тек други пут свечано носила литија на Јордан. Искупили се сељаци са свих страна из околине па се бацили у свечано рухо. Чисто човек од радости да заплаче, кад их види, где се отимљу, који ће уграбити ма и најмању црквену заставу, да је понесе. Беше на окупу до две хиљаде људи. Пред литијом је ишла војена музика и свирала веселе маршеве, у средини певци и свештенство певају: „Глас господен на водах“, а за њима се дао народ мушко и женско, старо и младо у разнобојном шаренилу. Све беше весело, све задовољно, и ако је зима стегла, да камен пуца. Ја сам и по другим местима видео многе оваке литије, али нигде не видех оваког одушевљења, оваке оданости, оваке љубави према обредима нашег православља.

Славе се држе као и у Србији. Пало ми је у очи, да једна породица слави св. Саву. Ручавају за ниском совром седећи на столичицама или миндерлуцима; на свакој такој важнијој гозби зна се у напред ред јела, јер је исти у свакој кући. Сећам се, да прво долазе целе куване кокошке па

пилав и тако даље; татлије и српско-турски слаткиши завршe част.

Свадбе су им мало друкчије од наших. Пре свадбе на неколико дана држе се тако зване *бокаруше*, када долазе испрошеници сродници и пријатељи и доносе јој поклоне, обично посуђе и украсе: ту се пева и игра. На венчање воде младу два девера; млада полази од куће са својима, а младожења опет са својима званицама, но тако, да се сретну на црквеним вратима.

Игре су им већином, које су и у Србији, али већ јако узимају мах валцери и кадрили тим више, што на најгосподственијим игранкама у Сарајеву, у војничкој касини, само се играју немачке и француске игре, а опет и Сарајка ретко која воли своју народну игру; тако то бива свуда, где нас је од туђина стид, да поштујемо своје, па тиме бајаги показујемо своје образовање, што примамо туђе и показујемо, да знамо туђим језиком говорити, туђе игре играти, и туђински у опште радити. Да Сарајке воле само туђе игре, ни по јада; али оне су већ почеле остављати и своју народну пошњу, своје лепе фесове, своја либадета, па натуриле скупоцене шешире, хаљине по најновијој моди знају и за турнир.

Песме се певају већином народне и то уз гусле и без њих. Певају се и некоје берберске песме по туђинској арији, а чуо сам и талијанских песама. Арије су већином жалостиве, са оним завевањем као што је скоро у свих турских песама. Да за-

бележим овде неколико песама, које, чини ми се, нису нигде забележене.

Ферман дође из Стамбола,
бујрунтија из Сарајева:
да се пишу јеничари,
јеничари млади Травничани;
кад то чуше јеничари,
јеничари млади Травничани,
самур-ћурке поскидаше,
загарије[1]) огрнуше,
кајсарлије[2]) поскидаше,
кајишлије[3]) притегоше.
кад су били низ Сјемеће равно,
ондар 'ваку пјесму запјеваше:
„Збогом остај, Босно, земљо равна!
Наше мајке, ви нас не плачите,
наше сеје, ви нас не жалите,
наше љубе, ви нас не чекајте!
Ми ћемо се доље иженити
црном земљом и зеленом травом.
Ај Ваљево, 'вај Краљево —
пусто наше доље низ Дунаво!“

На „бокарушама“ записао сам ову песму:

По овоме двору бијеломе
љепо ти је стати погледати:
повила се лоза позлаћена
и при лози грожђе од шећера;

1) Војнички гуњци. 2) Црвене ципеле. 3) Опанци.

то не била лоза позлаћена,
већ ти наши нови пријатељи,
то не било грожђе од шећера,
веће Јока рода господскога.
Мајка Јоку у господу дала,
кад јој мајка у походе дође,
нека злато у господи нађе.

Ево једне љубавне песмице:

Узори, дико, садове
па посеј моје јадове;
ако ти никне албабер,
ишти ме, драги, од бабе;
ако ти никне босиок,
ето ме босе за тобом!

А ова турска:

Јадан царе,
каке су ти паре!
чаге[4]) паре,
а цигани војска!

казује, како је народ исмевао султана, кад уђоше у промет кајиме (турске банке) и кад не беше ни толико пара, да се бар војска пристојно одене.

А коме Србину нису познате ове песме, чисто сарајевског порекла: „У Омера више Сарајева“, „Требевићу, висока планино“, „Телал викну више Сарајева“?

[1]) Хартија.

Сарајлије се не забављају само у граду, него излазе и у зеленило изван града ради шетње и забаве. Најчешће се — и то лети — излази у пивару у Ковачиће, где празником свира музика, а често се приређују и концерти. И иначе се излази на теферич у брда и на пољане. На једној такој пољани приредила је земаљска влада — званично име врховној управи — *народно весеље* приликом свадбе покојнога „надвојводе“ Рудолфа. Ту је било утркивања на коњма и пешице, бацали су камена, пели се уз углађене високе мотке, хрвали се и т. д. Ко је у којој утакмици победио, добио је награду. Занимљиво беше гледати метање камена. Турци довели своје а Срби своје најчувеније јунаке. Сваки је бацао по три пута. У два маха је Турчин добацио Србину; трећи пут је Турчин први бацио и претурио стару белегу. Србин затури фес, дохвати ђуле — место камена метали су ђуле — и подвикне: „Помози боже, и свијетли ћесаре!“ па отпиште. „Бог да прости“ и „Бог те живео!“ повикаше Срби, кад видеше да је премашио. — Још занимљивије беше утркивање пешице: опет је Србин победио. Утакмичари су поскидали све одело и бацили га на гомилу, поскидали су и кошуље. Свакоме у руци беше дуга палица, виша од човека. Пошло их је деветорица, а до мете су трчали четворица. Страшно их беше погледати, кад се примицаху мети. Беху бледи као дувар, задували се, зној их облио по свему телу, а напрежу последњу снагу да утекну. И кад Србин први стиже

па од умора баш на мети паде, његови му прискочише и док га једни бришу и тару да не охладни, дотле га други онако мртва уморна грле и љубе што им је образ осветлао.

* * *

Познавао сам се и с неколиким Турцима, од којих сам најчешће био с младим Мехмед-бегом Ценетићем. Врло ми често на ум падају његове поверљиве речи: „Нисам ти ја, учитељу“ — не знају они, шта је то професор — „Ценетић, већ Рајковић“ — ценет-рај — „ал ми ђедови примише ову вјеру, па како сам се нашао тако и остајем.“ Он ми је много причао о Турцима. Говорио ми, како се Турци страшно љуте на Султана, што их је предао Шваби, па би сад пре пристали, да им и Милан Бег (онда кнез Милан) господари, него да се врате султану. Од њега сам чуо, како Турци зову Херцега Виртемберга: Вртибрег, окружни суд: округли суд, земаљску владу: земљана влада, и то више из подсмеха него из незнања. Исти Мехмед-бег је више друговао са Србима него с Турцима; умро је у најбољем веку пре две године. — Добро сам се познавао и с Абит-ефендијом, који је пре окупације био јузбаша, а после се настанио у Новоме Пазару, и долазио је ради трговине у Сарајево. Он ми је много причао о Хаџи-Лојином устанку, као што ће се после видети.

Турци су куд и камо незадовољнији с окупацијом него Срби, но навикнути на слепу послу-

шност, ћуте и трпе. У њихову похвалу морам рећи да се брижљивије за своју веру и народност старају и од самих Срба, јер је њихов надзорник над школама до мога одласка отворио у самом Сарајеву неких седамдесет нових школа, а то с тога, што су Аустријанци почели заводити комуналне школе.

Турцима су Аустријанци и ову неправду чинили: затрпавали су гробља, којих има врло много у Сарајеву. Надгробне плоче крадом, ноћу дизали су и носили па их употребљавали на грађење својих зграда; дакле и вређали су им веру не остављајући на миру покојне, и чинили им материјалну штету, јер плоче на многоме гробу стоје и до хиљаду гроша. Тако су једно гробље близу српске нове цркве затрпали и на њему дигли официрску касину.

Окупација је Турке много изменила. Искусили су и они, шта то значи окрут и *самовољан* господар, па их невоља приближила Србима, тим више што су Срби у многим приликама стали на браник и за саме Турке против аустријског насиља.

* * *

Да завршим окупацијом. Историју ове војне у свој опширности описали су већ неки страни писци. Ја је нећу целокупну описивати, јер јој овде није место. Забележићу само оно, што сам чуо од људи, који су те догађаје или својим очима гледали, или су сами у њима важнију улогу играли

и што иначе нигде није забележено. Говорићу у главноме о *освојењу Сарајева* и о *Хаџи-Лојиној буни.*

* * *

Пре него што ће аустријска окупациона војска прећи границу, растурена је по Босни и Херцеговини ова прокламација — на њој беше велики двоглави орао:

„Бошњаци и Херцеговци!

Чете Његова Величанства Цесара аустријског и краља угарскога на путу су да прекораче границу Ваше домовине.

Недолазе они као непријатељи, који би жељели на силу освојити ову земљу.

Него долазе Вам као пријатељи, који су ради докинути небројена она зла, која од много јурве година, би рећ, од памтивјека, узнемирују не само Босну и Херцеговину, него и сусједне покрајине аустро-угарске.

Са жалошћу дочуо је свијетли Цесар и Краљ, да унутрашњи грађански рат пустоши красну ову земљу; да се становници једне исте домовине крваве и кољу међу собом; да је нестало трговине и промета, да су вам стада грабежу извржена, њиве необрађене и да се је невоља удомаћила по градовима и селима.

Поради великих и тешких несгода небијаше могуће Вашој влади узпоставити трајно мир и

слогу на којима се једино оснива срећа и добробит народа.

Свијетли Цесар и Краљ немогаше више гледати очима својим, како зулуми и немири мах преотеше тик покрајина Његових, како је сиротиња и невоља све већма примицала се границама држава Његових.

Понукивањем Његовим обратише еуропејске државе своју позорност на стање Ваше, тер у *конгресу у Берлину би једногласно одлучено, да Вам Аустро-Угарска поврати мир и добробит*, без којих јадници већ одавна живите.

Његово Величанство Султан, желећ срећу Вашу, склонио се је и сам, повјерити Вас заштити преможнога свога пријатеља. Цесара и Краља аустро-угарскога.

Доћиће дакле к Вама цесарске и краљевске чете. Неносе Вам оне рата него доносе Вам мир.

Наше оружје штитит ће свакога, а неће тлачити никога.

Заповједа свијетли Цесар и Краљ да *сви синови ове земље имаду уживати једнако право по закону: да свиколици имаду штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка свога.*

Ваши закони и уредбе Ваше неће се самовољно укидати а *штедит ће Вам се светиње и обичаји Ваши.*

Ништа се на силу преиначити неће; сваком ће се згодом зрело размотрити и просудити, чега Вам треба.

Стари ће закони вриједити још свеудљив, докле год небуду издати нови. Очекује се од свих свјетовних и духовних поглаварства, да ће чувати и уздржавати поредак и да ће у свем подупирати владу.

Доходци ове земље обраћат ће се једино на потребоће, што их земља буде имала.

Непамирене даће од последњих година неће се тражити ни побирати.

Чете свијетлога Цесара и Краља неће земље ни тлачити ни мучити. Оне ће новцем плаћати, што год од становника буду требовале.

Свијетли Цесар и Краљ познаје тегобе Ваше и жели да будете сретни.

Под премoжним Његовим жезлом живи заједно много народа и сваки народ говори својим језиком. Влада он над сљедбеницим од много вјерозакона и сваки од њих изповједа јавно и слободно вјеру своју.

Бошњаци и Херцеговци!

Похрлите с поуздањем под заштиту славодобитних застава аустро-угарских.

Дочекајте војнике наше као пријатеље Своје будите послушни поглаварству, примите се опет послова Својих и бит ћете штићени у плодовима рада свога.“

Ето те врло поучне прокламације са свима хрвацким погрешкама; курсив је мој. Овај једини примерак што сам га једва добио у Сарајеву, поклањам архиви Друштва Св. Саве, јер је он већ сада писмен доказ аустријске недоследности — у прокламацији има много обећања, која Аустријанци нису одржали; значајно је, као што су ми причали, да су Аустријанци после окупације куппли и уништавали по народу растурене примерке ове прокламације. Врло је важно то, што је та прокламација — штампана **ћирилицом,** јер је аустријској влади било до тога стало да је народ заиста *чита*, а добро је знала да латиницу не уме читати; па ипак, чим је окупација извршена, влада по свој Босни и Херцеговини заводи латиницу.

* * *

Чим се у Сарајеву и по Босни рашчуло, да су велесиле дале Аустрији право, на које је и Порта пристала, на окупацију Босне и Херцеговине, одмах су се почели Турци комешати. Свима су предњачиле Сарајлије — то беше зачетак буни, познатој под именом *Хаџи-Лојина буна*. У џамијама, тим вајкадашњим у Босни збориштима незадовољника и завереника, који су устајали више пута и против турске власти, скупљали су се потајно озлојеђени Турци и договарали су се. Између њих се највише истаче својим ватреним заузимањем за босанска права Хаџи-Лоја, човек створен за демагога. Кад су Аустријанци растурили проклама-

цију и прешли границу, незадовољни Турци јавно су се скупљали на договор у *бегову џамију*. Ту решише да се бију с Аустријом и изабраше Хаџи-Лоју за вођа. *Усни паша* беше тада валија и он је по налогу из Цариграда умиривао побуњенике: но нико га не хтеде слушати, шта више разјарена светина узме на силу државне пушке и наоружа се. Кад паша хтеде да против светине силу употреби, бунтовници дођу паши пред конак иштући да иде с њима и с редовном војском против Филиповића. Тада паша заповеди својим војницима да пуцају: ови избацише пушке у ваздух. Паша видећи да ће му и редовна војска пристати уз народ, науми да лукавством похвата коловође. Зовне их себи у конак на договор, а тајно је заповедио мајору Абит-ефендији (ово ми је сам Абит-ефендија причао), да их све похвата и окује, Хаџи-Лоју да убије. Искупиле се све коловође и чекали су још Хаџи-Лоју. Овај, колико вешт толико и лукав демагог, прозрео је пашину намеру, па како је дошао пред конак под оружјем, и знао да му игра глава, сам се рани малом пушком, кад је силазио с коња. Учинио се, да је јако рањен и пао је. Абит-ефендији је ваљало на њега навалити са војницима и убити га: али турски закон строго забрањује правовернима напасти и убити рањена противника — то спасе Хаџи-Лоји главу. Кад паши не испаде ни овај покушај за руком, он се с тешком муком извуче из руку побуњеника па оде са својим чиновничким особљем у Цариград.

Хаџи-Лоја се брзо предигне и постане неограничени господар у Сарајеву. Побуњеници су решили да у Сарајеву дочекају непријатеља и да се бију до последњег човека. Хаџи-Лоја је разређивао народну одбранбену војску. Србе су уцењивали и узимали им силне паре па и боље одело, а све на рачун одбране. Мрко су погледали па Србе, јер су мислили, да Аустријанци због Срба долазе. Јадни Срби били су на великој муци; сваког часа могли су разјарени Турци скочити, да их исеку тим лакше, што у Срба не беше никаквога оружја. Међутим се Турци с њима измирише, ево како. Турака беше у народној одбранбеној војсци једно три хиљаде људи; видеше они, да је то мало против две стотине хиљада редовне војске аустријске, па реше, да и Србе позову под оружје. Ради тога позваше на договор у бегову џамију архимандрита Саву Косановића, као највиђенијег Србина. Сава дође у херцеговачком оделу — родом је из Херцеговине — и како није могао проћи кроз Турке — седели су и заузели сву џамију — они га на рукама пренеше до места, где беше Хаџи-Лоја. Каже Хаџи-Лоја Сави, ради чега су га звали, и пита га: је ли раја каил борити се с Аустријанцима? Сава стане издаље беседити, а умео је. Доказа најпре Турцима како су они и Срби браћа по крви, како су негда били и једне вере, али су их Османлије — то су прави Турци Анадолци, које сви босански Мухамеданци мрзе — разбратиле па су се до скора клали као најгрђи душмани; то је

рече им, грехота и тако не треба да буде: ова данашња прилика најзгоднија је да се збрате и измире, ова прилика кад је непријатељ и турски и српски дошао у Босну, да је подјарми; он им даље каза како су Срби вољни, да се бију с Турцима против Швабе, само су голих руку, немају оружја. „Даћемо вам оружја“, рече Хаџи-Лоја, а Турци су у вис дизали „поп-Саву“, да га сви виде — допала им се његова беседа. На том збору предлагали су Турци, да убију Усни-пашу — дотле не беше отишао — и аустријског конзула Васића. Но од тога их је с тешком муком одвратио Косановић, говорећи им: што та двојица чине, чине по заповести својих старијих, то би сваки од нас на њиховом месту чинио; најбоље је заповедити им да се чисте. И тако и би.

Кад су Срби добили оружје, дахнуше душом јер се нису морали бојати какве нове вартоломијске ноћи. Они су као саставни део одбранбене војске чинили засебан део, коме су били заповедници владика Антим и архимандрит Сава; ови су морали под оружјем своје чете обилазити; други виђенији Срби били су које ађутанти Хаџи-Лоји, које командири појединих одељења у српским четама

На три дана пред долазак Филиповићеве војске под Сарајево Хаџи-Лоја, који је у поле озбиљнијој прилици био кукавица, побегао је из Сарајева: Аустријанци су га после окупације нашли рањена у неком селу близу Сарајева; не знам да ли му

то беше она поменута рапа, или је себи задао нову, да сачува свој живот.

Шестог Августа у вече стигао је Филиповић под Сарајево и једним метком из топа објавио је свој долазак; Турци му одговоре из тврђавице са три метка, као да му отпоручују: не бојимо се! Филиповић — заузевши ноћу висове око Сарајева — почео је изјутра у шест сати седмог Августа бомбардовати град. Срби су још ноћу оставили своје позиције и посакривали су се по својим кућама. Турци, немајући кад да траже Србе, сами су дочекали нападаче. Било их је око три хиљаде бораца, а од њих су се папуџије најљуће бориле. Кад су Филиповићеви топови мало ућуткали оне старе и дрвене топове на тврђави — турска је војска собом одвукла своје убојне топове — кад су порушили многе зграде, међу којима у првоме реду Хаџи-Лојину кућу, и кад су запалили град на више страна, онда заповеди врховни командант Филиповић својој војсци, да улази у град. Ваља ми забележити, да су српске куће скоро са свим поштеђене, из чега се види, да су Аустријанци добро познавали сваки крај Сарајева, и да су знали да се Срби не боре. Једној регименти коњаника би заповеђено, да кроз побуњени град одјури у тврђаву и са свим ућутка топове турске. Од те је регименте једва половина стигла у тврђаву. За тим је почела наступати пешадија. Отвори се страшна и крвава борба по улицама. Сваку турску кућу морали су Аустријанци отимати, јер

из сваке је по десетак пушака слало смртоносне куршуме међу нападаче. Што год су живо у таким кућама Аустријанци затицали, убијали су и клали — ни децу нису штедели. Наравно да су многи од њих главом плаћали, кад су у куће улазили. Куће су браниле и саме буле; многа је имала у свакој руци по малу пушку а у зубима нож, па испаливши пушке, ударала је ножем, док је бајонети не разнеше. Како су уз пут поред улица многа гробља са широким надгробним плочама, то су Турци запали за те плоче; сваки је пред собом отворио сандуче с фишецима па је иза бусије гађао, док није погинуо, но сваки је дао скупо своју главу.

Борба је трајала до мрака. Браниоци су дотле скоро сви изгинули врло, их је мало заробљено. У тој борби пало је неколико хиљада Аустријанаца, но званични извештај спомиње неколико стотина. Сви су сахрањени у нарочитом гробљу, или на скривеним местима без икаква знака; у многе гробнице потрпано је по петнаест до двадесет лешина, а више гроба је на крсту само једно име записано — све то беше удешено, да се Власи не сете, те да не потавни сумњива слава аустријског јунаштва.

Сутра дан ушао је Филиповић и одсео у конаку. Срби, Турци и Јевреји учинише му подворење. Србе и Јевреје примио је лепо, а на Турке се љуто осецао и грдио их: рекао им је између осталога и ово: „Каква вам је то блистателна порта

кад јој реп смрди? Што не изађе отворено у јуначку борбу, већ крије траг као курва?“ (Он је погрешно држао, да је порта потајно помагала устанак). Својом грдњом толико је Турке уплашио, да су сви пред њиме дрктали: да није сам Фазлипашићу, потоњем а и садашњем градоначелнику, показао столицу да седне, још би се старац стропоштао на под. Архимандрит Сава је умиривао љутита генерала, уверавајући га, да је свему крива фукара, која је силом нагнала под оружје и Србе и виђеније Турке, па су се морали сви пред њом показивати као да ће се бити, а у одсудном тренутку сваки је од њих мирно седео код своје куће. О томе је Филиповић био и с друге стране извештен те се мало ублажио и Турци дођоше себи, а били су после Бог зна како благодарни поп Сави на томе заузимању за њих, јер они су у онај мах мислили, да ће их Филиповић из конака отправити право на вешала.

Коловође у буни, што не изгибоше, падоше у руке Филиповићу. Суд им је био кратак, јер је сваки сматрао испод свога достојанства да лаже: сви су отворено признали своје саучешће у буни и борби. Сви су осуђени на смрт. Кад им је нуђена милост, ако се покоре ћесару, презорно су је одбијали: борили су се као јунаци, као јунаци су и умрли. Неколицини су само заменили вешала куршумом.

Целу Хаџи-Лојину буну опевао је народ. Ја сам од те дугачке песме забележио само оволико:

Командара забољела глава,
Исмет-пашу и срце и глава,
Костан-пашу јако започела,
Гашар-агу скоро уморила,
Омер-бега на душек свалила,
Исмет-пашу у земљицу спрема,
Дед-агића у конаку неј'ма,
Хаџи-Лоје нијe ни за в'јека.
Каукџија међу Турке стао,
предику им једну малу дао:
„ај ви Турци, као горски вуци,
„што пустисте љуту Османлију,
„да Вас гули и аскер узима,
за бедеље велике бинлуке,
„и отимљу ваше спахилуке?"
Тек што им је предику свршио,
с Османлијом Турке завадио,
Хаџи-Лојо низ коваче сиђе,
у бегову џамију униђе,
на отпаса лакога силаја,
момку даде танку острагушу.
Богу даде и т'јело и душу.
Па све Турке он на скупу нађе,
селам алећ он њима назива
и све Турке око себе збира:
„хајд'мо, Турци, скинут' командара,
„великога нашег зулумћара!"
Кад су Турци ријеч саслушали,
за њиме су хитро похитали
латише се лакога силаја:

„сад је с нама и сва права раја,
„знаће свијет, што је наша граја!“
Једном они пазар затворише;
сва чаршија редом затворена,
а сви Турци листом под силајем,
сваки држи руку на силају,
Исмет-паши да ос'јеку главу,
па пред кршлу они отидоше,
преко моста баш Турака доста,
па сву кршлу у алку узеше.

* * *

На неколико дана после освојења Сарајева Филиповић је гонио архимандрита Саву, да састави депутацију од Срба, па да с њоме иде цару у Беч и да му поднесе адресу оданости. Сава се најпре изговарао, да има виђенијих људи и вештијих томе послу. Но Филиповић је одлучно тражио, да се он тога прими, велећи: „Ви морате!“ Сава и опет одбије. Тада се диктатор толико заборавио, да је викнуо, показујући руком кроз прозор: „Видиш ли она вешала? Тамо ћеш ти!“ Сава се мирно поклони и оде.

Доказаше после Филиповићу, да је зло урадио, што се завадио с архимандритом, јер Сава као Србин — Грка Антима није нико вермао, ма да је још био владика — много је важио код Срба Сарајлија. Виде то и Филиповић па се и преко воље измири с Косановићем, да не би против себе изазвао све Србе.

И из овога се види, како је Филиповић био неподесан за то место.

Чини ми се, Филиповићева ће мисао бити: да се од босанских Срба створе Хрвати, и ту мисао потпомагали су скоро сви потоњи гувернери у Босни.

Ја и опет велим: ми Срби треба да скинемо капу свима тим гувернерима у Босни због таког њиховог рада.

* * *

Ето Сарајева, како сам га ја видео и познао.

Београд 1889 год.

Мита Живковић

